

Theo Knippenbergs

bulkboek[®]
DIGITAAL

literaire klassieken - reeks 20e eeuw

Etty Hillesum
Brieven uit Westerbork

Inhoud

Het verstoorde leven van Etty Hillesum – 3
Over Westerbork – 11
Brief aan twee zusters in Den Haag (eind december 1942) – 13
Brief uit Westerbork, maandagnacht 21 juni 1943 – 31
Brief uit Westerbork, maandag 5 juli 1943 – 33
Brief uit Westerbork, dinsdag 24 augustus 1943 – 36
Briefkaart, uit de trein gegooid, dinsdag 7 september 1943 – <u>51</u>

Kamp Westerbork

Video's op SchoolTV

The Convoy

korte Frans/Engelstalige roadmovie n.a.v. de brieven van Etty Hillesum

Etty Hillesum, het denkende hart

Video op SchoolTV

Bezoek hier het Etty Hillesum Centrum

Colofon

De Brieven uit Westerbork zijn afkomstig uit:

Etty, het verzameld werk van Etty Hillesum.

© 1986 Uitgeverij Balans, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van

Uitgeverij Balans, Postbus 2877, 1000 CW Amsterdam.

Dit bulkboek is vormgegeven door Natascha Frensch (www.natascha-frensch.nl) en

samengesteld door Theo Knippenberg voor BruutTAAAL Educatieve Uitgeverij

(bulkboek@bruuttaal.eu)

Het verstoorde leven van Etty Hillesum

Deze *Brieven uit Westerbork* kun je lezen als een aangrijpend verslag van het lot van de Nederlandse Joodse bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een literair verslag van een zwarte bladzijde in onze geschiedenis, vergelijkbaar met bijvoorbeeld *De aanslag* van Harry Mulisch, of *Het meisje met het rode haar*, of *Oorlogswinter*. Met het verschil dat die verhalen door hun schrijvers verzonnen zijn; weliswaar gebaseerd op feiten maar het blijft fictie.

Je kunt deze brieven ook lezen als een soort vervolg op het dagboek van Anne Frank. Zodra de ondergedoken Anne in *het achterhuis* is opgepakt wordt ze naar hetzelfde doorgangskamp Westerbork gestuurd (net als 107.000 andere Nederlanders). Het dagboek van Anne Frank is nu afgelopen. En Etty Hillesums *Brieven uit Westerbork* beginnen hier.

Tenslotte kun je deze brieven ook lezen als de persoonlijke weergave van een bijzondere ontwikkeling die een bijzondere jonge vrouw heeft doorgemaakt. Een aantrekkelijke vrijgevochten jonge vrouw, een uitgesproken 'single', die op haar 29e al alle gemakkelijke keuzes voor het leven had geproefd en afgewezen. Een opwindende man of een degelijke

echtgenoot, een avontuurlijk leven of een maatschappelijke carrière, fysieke veiligheid, financiële zekerheid, seks of tenminste lichamelijke warmte; ze heeft het allemaal geproefd en van de hand gewezen.

Want dat is allemaal slechts “zoeken naar een zekerheid die niet uit jezelf komt”, schrijft ze. Je kunt je veilig en geborgen weten in een relatie, of in een prachtige baan, of in een succesvol eigen bedrijf, en “*elkaar dan maar imponeren en wijsmaken dat je zeker bent en geborgen, terwijl je met god weet wat voor luchtledigheden en angsten en wonden in jezelf rondloopt.*”

Als Etty Hillesum niet door de Nazi's was vermoord dan was zij vermoedelijk een BN'er geworden. Als een soort grootmoeder van de moderne spiritualiteit hadden we haar nu kunnen tegenkomen op de omslag van een blad als *Happinez*, als gast in Villa Felderhoff of bij Pauw en Witteman.

Want Etty Hillesum was een 'moderne mystica'. Ze was diep gelovig maar wars van elke godsdienst. Ze zocht in wijsgerige boeken van allerlei godsdiensten naar 'de zin van het leven'. *Reli-shopping* noemen we dat tegenwoordig; je haalt een beetje uit de ene religie en een beetje uit een andere.

Dat is een nieuwe trend, dachten we, populair gemaakt door sterren als Madonna of Tom Cruise. Maar Etty Hillesum deed dit tachtig jaar geleden al, toen onze wereld nog zwart-wit bestond uit kerkelijke gelovigen (protestants, katholiek of joods) en ongelovigen.

En waar Madonna na een beetje religieus shopping al snel een diep overtuigd aanhangster wordt van de Kabbalah (een Joodse sekte), en Tom Cruise net als John Travolta belandt in de al even obscure Scientology-sekte, zoekt Etty Hillesum het goddelijke vooral in zichzelf.

Indrukwekkend is de manier waarop Etty haar seksuele geladenheid - aangevuurd door een hartstochtelijke verliefdheid die ze niet onderdrukt maar accepteert en 'verinnerlijkt' - weet om te vormen tot een universele liefde.

“Men mag een mens, al is het nog zo een geliefd mens, nooit tot doel in z'n leven maken”, schrijft ze in haar dagboek op 15 juni 1942. ‘Doel is het leven zelf in al z'n vormen. En ieder mens staat daar als bemiddelaar tussen jou en het leven.’

Die 'universele liefde' die Etty Hillesum nastreeft, heeft niks opdringerigs. Ze probeert niemand te bekeren, of op te zadelen met regels en geboden. Het heeft ook niks zweverigs, zoals ze bewijst in de brieven die in dit bulkboek zijn afgedrukt.

In het holst van de oorlog, in het doorgangskamp Westerbork waar ze geconfronteerd wordt met de meest

gruwelijke vormen van onderdrukking, van leed, van ellende, kortom in de hel op aarde, weet deze jonge Joodse vrouw als een van de weinigen, misschien wel als enige, haar liefde voor het leven en voor de mensen te behouden.

Wie was deze opmerkelijke jonge vrouw?

Etty Hillesum is geboren op 15 januari 1914 in een Joods gezin in Middelburg en kreeg een Joodse naam: *Esther*, maar zij liet zich later *Etty* noemen. Haar vader heette Levie maar ook hij liet zich anders noemen; Louis. Hij was leraar in de klassieke talen aan het plaatselijk gymnasium. Haar moeder was Riva Bernstein. Zij was in 1907 ontsnapt aan een grote *progrom* (jodenvervolging) in Rusland. Riva wist te vluchten door haar hoofd kaal te scheren en zich in soldatenkleren te vermommen. Uiteindelijk zocht ze haar toevlucht in Nederland, waar ze in 1912 Louis leerde kennen en trouwde. Etty is hun eerste kind. Daarna volgden nog twee zoons: Jaap (1916) en Mischa (1920). De familie is joods, maar hoewel de overgrootvader van Etty ooit opperrabbin in Zwolle was, is het gezin waarin Etty opgroeide niet meer religieus betrokken.

Het huishouden van de familie Hillesum was rommelig en rumoerig. Etty's vader sloot zich vaak op in zijn studeerkamer waar hij letterlijk met zijn neus in de boeken zat, en buiten zijn studeerkamer kon hij soms erg opvliegend zijn. Hij was vakbekwaam

en intelligent maar hij kon slecht orde houden in de klassen. Daarom verhuisden ze nogal eens naar een andere plaats om het daar opnieuw te proberen op een andere school.

Moeder Riva was chaotisch, druk en melancholisch. Haar ervaringen in Rusland zullen hun sporen hebben nagelaten. Haar beide zoons waren hoogbegaafd, maar psychisch niet sterk. Beide belandden af en toe in een inrichting.

Uiteindelijk verhuisde het gezin 1924 naar Deventer, waar vader leraar klassieke talen werd aan het stedelijk gymnasium, later ook conrector en in 1928 rector. Ook Etty ging naar dit gymnasium. Ze was geen bijzondere leerling, maar ze las wel alles wat ze te pakken kon krijgen. Verder deed ze wat alle meisjes uit de betere milieu's deden: Ze tenniste en danste graag en had veel vriendjes.

Na haar eindexamen gaat ze rechten studeren in Amsterdam, want ze wil kinderrechtster worden. In Amsterdam leidde ze een wild en ongebonden studentenleven met veel vrienden en vriendinnen. Ze drinkt, houdt van feesten en heeft *'op heel wat bedden rondgedanst'*, zoals ze later in haar dagboeken schrijft. Ze wordt een paar keer door hospita's op straat gezet, bivakkeert bij vriendjes, en af en toe woont ze ook weer een tijdje thuis bij haar ouders in Deventer. Kortom, een nogal vrijgevochten leven, zeker voor die tijd! Toch studeert ze in 1939 netjes

af als juriste. Maar intussen zijn haar interesses veranderd, en ze besluit om Russisch te gaan studeren, want door haar moeder is ze geïnteresseerd geraakt in Rusland en de Russische literatuur. Mensen die haar gekend hebben zeggen dat Etty zich ook heel vaak als een geboren Russin gedroeg: expressief, soms melancholisch, vaak wild en altijd ongebonden aan 'regels' van anderen en van de samenleving.

Hoe ongebonden ze leefde, blijkt ook uit haar beslissing om in 1937 -tot verbijstering van haar omgeving – te gaan samenwonen met een 35 jaar oudere weduwnaar, de accountant Han Wegerif, een niet-Joodse man.

Toch bleek dat goed te gaan en kwam Etty wat tot rust bij hem. Zo schrijft ze op 20 juni 1942 in haar dagboek: *'We zaten vanavond voor de geopende vensters met een krant, een pijp, een boek en een kopje chocola, als waren we 25 jaar getrouwd'*. Etty bleef bij hem wonen tot aan haar definitieve vertrek naar Westerbork in 1943.

Intussen is de oorlog uitgebroken en hebben de Duitsers Nederland bezet. Al gauw worden de eerste anti-Joodse maatregelen afgekondigd: Joden worden uit alle ambtelijke functies geweerd. Voor de Nazi's gold overigens niet het feit of je in de Joodse religie geloofde, maar of je biologisch van Joodse afkomst was. Dat was dus ook het geval met Etty. Daardoor kreeg ook zij te maken met allerlei beperkingen en werd het

haar vanaf begin 1942 onmogelijk gemaakt nog colleges te volgen. Om een eigen inkomen te verdienen, ze wil absoluut niet afhankelijk worden, geeft ze privé-lessen Russisch.

Hoewel Etty zich bij Han Wegerif tamelijk geborgen voelde, was ze niet gelukkig. Ze was ontevreden met zichzelf en ongelukkig met veel wat er om haar heen gebeurde. Om die reden zocht ze op 3 februari 1941 voor de eerste keer contact met *Julius Spier*, een in 1939 uit Berlijn geëmigreerde joodse 'handlijnkundige' met een diep psychologisch inzicht. Hij had een kleine praktijk in zijn woning aan de Amsterdamse Courbetstraat. Daar behandelde hij voornamelijk vrouwen door hen 'de hand te lezen' (vergelijkbaar dat maar met wat Yomanda doet), maar vooral door veel met hen te praten. Hij was een 'spiritueel leraar' zouden we nu zeggen, met veel mensenkennis. Eigenlijk was hij een soort goeroe. Hij heeft een sterk charisma en verzamelt een groep trouwe leerlingen om zich heen die hij intensief begeleidt in een spiritueel proces.

"Wordt wie je bent" is zijn devies en hij ondersteunt zijn leerlingen daarbij door hun trauma's en blokkades te helpen ophelderen en oplossen.

Maar hij ging ook zeker voorbij de grenzen van de hedendaagse psychotherapie door zijn vrouwelijke patiënten uit te dagen met hem te worstelen. Af en toe leidde dat tot vrijpartijtjes. Maar ook die hadden

volgens hem een therapeutische waarde.

Die worstelingen wekten bij Etty inderdaad nogal eens erotische gevoelens op en er ontstaat ook een soort verliefdheid tussen beide.

Etty had het moeilijk met de relatie met Spier, omdat ze nu verliefd was op twee mannen tegelijk. En hoewel Julius Spier ook verliefd op Etty geweest moet zijn, is het vanaf het begin volstrekt duidelijk dat hij nooit een volledige liefdesrelatie zal aangaan met Etty. Hij is namelijk verloofd met een Duitse vrouw, Hertha, die naar Engeland is gevlucht. Julius wil haar trouwen, en hij wil haar trouw blijven.

Tegelijk is Etty zich er van bewust dat ze zichzelf tot de orde moet roepen. Ze schrijft daarover: *Zondagavond 9 Maart 1941 in de badkamer. 'Vanavond was er nog even zijn stem door de telefoon, die mijn lichaam helemaal in opstand bracht. Maar ik heb gevloekt als een polderjongen en tegen mezelf gezegd dat ik toch geen hysterische bakvis meer ben. En ik kon plotseling zo begrijpen de monniken die zichzelf geselen om het zondige vlees te temmen. En het was een gevecht tegen mezelf, razend was ik en daarna grote helderheid en rust. En nu voel ik me heerlijk, brandschoon van binnen. S. is weer eens voor de zoveelste keer overwonnen. Zou het lang duren?'*

Maar het duurde niet lang. Op 15 september 1942 stierf Julius Spier aan kanker.

Ondanks zijn ongebruikelijke

therapeutische methoden, bleek Julius Spier een groot mensenkenner te zijn, en heeft hij Etty geleerd om haar driften te beheersen en haar geholpen haar eigen weg te vinden in haar leven, 'te worden die ze was'.

Uit haar dagboek blijkt dat ze in die anderhalf jaar een enorme geestelijke ontwikkeling doormaakte. Ze laat zien hoe ze zich langzamerhand losmaakt van allerlei aardse verlangens en hoe ze steeds dieper in zichzelf keert, om uiteindelijk, op de bodem van haar ziel, God te ontdekken: *'En hiermee is misschien het meest volkomen uitgedrukt mijn levensgevoel: ik rust in mijzelf. En dat mijzelf, dat allerdiepste en allerrijkste in mij, waarin ik rust, dat noem ik 'God'.*

Tegelijk is in de dagboeken van Etty duidelijk merkbaar dat de anti-joodse maatregelen in haar dagelijks leven haar steeds meer bezig houden. De ellende raakt haar diep, maar ze besluit zich er niet door van de wijs te laten brengen.

"Zaterdagavond 20 Juni 1942, half 1. Ik fietste langs de Stadionkade vanochtend en genoot van de wijde hemel, daar aan de rand van de stad en ademde de frisse, ongerantsoeneerde lucht in. En overal bordjes, die wegen, de vrije natuur in, voor Joden versperd hielden. Maar boven dat ééne stuk weg, dat ons blijft, is ook de volledige hemel. Men kan ons niets doen, men kan ons werkelijk niets doen."

"Maandagmorgen 29 Juni 1942, 10 uur Het laatste bericht is, dat alle

Joden uit Holland weg getransporteerd zullen worden, via Drenthe naar Polen. En de Engelse zender zei, dat er sinds verleden jaar April 700.000 Joden zijn omgekomen, in Duitsland en de bezette gebieden. En áls wij blijven leven, dan zijn dat even zo vele wonden, die wij ons hele leven met ons zullen moeten dragen".

"Zaterdagochtend 4 Juli 1942, 9 uur Onder het wandelen wist ik, dat er aan het eind van onze weg ons een veilig huis wachtte en ik wist tegelijkertijd, dat er eens een tijd zou zijn, dat er niet meer zo een huis zal wachten en dat men zó maar langs de wegen gaat en er een barak zal zijn, waar men om zal komen met velen. Ik wist dat allemaal, terwijl ik daar liep, niet alleen voor mezelf, maar ook voor alle anderen en ik heb het aanvaard."

Op 15 juli 1942 kreeg Etty een baantje als typiste bij de Joodsche Raad, een door de Duitse bezetter ingestelde organisatie die de doorstroming van joden naar de kampen moet regelen. Maar dat stond haar tegelijk tegen. Ze besepte dat de Joodsche Raad niet de belangen van de Joden in Nederland regelde, maar in feite meehielp aan hun deportatie. Zo schrijft ze op 28 juli 1942: *"Het is natuurlijk nooit meer goed te praten, dat één gedeelte der Joden meehelpt om de overgrote rest weg te transporteren."*

Ze vroeg en kreeg in haar ogen zinnvoller werk als een soort vrijwillige maatschappelijk werkster bij de 'Sociale Verzorging Doortrekkenden' in kamp

Westerbork. Overlevende getuigen ervan, dat zij daar een lichtend voorbeeld was van medemenselijkheid. Maar het ging daar niet goed met Etty's gezondheid. Steeds moest ze weer terug naar Amsterdam om bij te komen.

Op 5 december 1942 kwam ze in het ziekenhuis terecht voor een galoperatie. Ze zou de hele winter van 1943 ziek blijven. Pas op 6 juni 1943 mocht ze weer naar Westerbork. Mòcht, niet moest, want ze wilde zelf erg graag terug naar Westerbork om daar de mensen te kunnen helpen bij de voorbereiding op hun transport. Dat is wat ze als een roeping voelde, zoals blijkt uit de laatste regel van haar dagboeken: *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*.

Ondertussen waren ook haar ouders en haar broer Mischa in Westerbork aangekomen.

Kort daarna kwam er een eind aan de speciale status van de medewerkers van de Joodsche Raad in kamp Westerbork: de helft moest blijven, de rest moest terug naar Amsterdam. Etty koos er toen bewust voor om in het kamp te blijven, bij haar familie, haar vrienden, haar joodse lotgenoten. Etty vond dat ze haar deel van het lijden moest dragen, dat was wat ze kon doen voor de wereld en de mensheid.

Tot september 1943 speelde Etty het nog klaar om deportatie van haar familie uit Westerbork naar het concentratiekamp tegen te houden. Een verzetsgroep in het kamp bood haar zelfs toen nog de mogelijkheid om onder te

duiken, maar dat wilde ze niet. Ze wist maar al te goed dat als zij onderdook, er anderen in haar plaats gedeporteerd zouden worden. Ze realiseerde zich ook heel goed dat er velen waren, die niet het geld of de relaties hadden om onder te duiken of te vluchten. Maar ze voelde het vooral als een soort missie om in menselijkheid overeind te blijven: *Brief 3 juli 1943 Ik wilde alleen maar dit zeggen: de ellende is werkelijk groot en toch loop ik dikwijls, later op de avond .. met een veerkrachtige pas langs het prikkeldraad en dan stijgt er altijd weer uit mijn hart naar boven .. dit leven is iets prachtigs en iets groots, we moeten nog een hele nieuwe wereld opbouwen later -en tegen iedere wandaad en gruwelijkheid te meer hebben wij een stukje liefde en goedheid te meer tegenover te stellen, dat we in onszelf veroveren moeten. We mogen wel lijden, maar we mogen er niet onder bezwijken.*

En als Etty in het kamp door een jonge Duitse officier wordt afgesnauwd, beseft ze dat ze geen seconde bang voor hem is of boos wordt, maar dat ze alleen medelijden met hem voelt. Ze had hem het liefst gevraagd: Heb je zo'n ongelukkige jeugd gehad, of heeft je meisje je bedrogen? *"Hij zag er gekweld en opgejaagd – overigens ook heel onaangenaam en slap – uit. Ik had het liefst direct met een psychologische behandeling begonnen."*

Etty ziet geen andere oplossing om een eind te maken aan al de rottigheid in

de wereld, schrijft ze, dan dat iedereen inkeert in zichzelf en daarbinnen die rottigheid uitroeit. *“En dat lijkt me de enige les van deze oorlog, dat we geleerd hebben, dat we het alléén in onszelf moeten zoeken en nergens anders.”*

Op 7 september 1943 werden Etty en haar familie uit Westerbork naar het vernietigingskamp Auschwitz gedeporteerd. Vanuit de trein gooit Etty nog een laatste bericht uit de trein naar buiten op een ansichtkaart, die door een onbekende vinder is doorgestuurd naar de geadresseerde in Deventer, haar lerares en vriendin Christine van Nooten: *‘Christine, ik sla de bijbel op op een willekeurige plaats en vind dit: de Here is mijn hoog vertrek. Ik zit midden in een volle goederenwagen op m’n rugzak. Vader, moeder en Mischa zitten enige wagens verder. Het vertrek kwam toch nog vrij onverwachts. Plotseling bevel voor ons speciaal uit Den Haag. We hebben zingende het kamp verlaten. We zullen drie dagen reizen. Dank voor al jullie goede zorgenTot ziens van ons vieren. Etty*

Nog geen drie maanden later, op 30 november 1943, werd Etty Hillesum in Auschwitz vermoord.

Peter Marteau, Keulen, 2013.

BRONNEN

- Ria van den Brandt en Klaas A.D. Smelik (red.), *Etty Hillesum in facetten*, Budel, 2003
- Paul Lebeau, *Etty Hillesum. Een spirituele zoektocht*, Baarn, 1999
- Sylvie Germain, *Etty Hillesum. Een spirituele biografie*, Amsterdam, 2001
- Lisette Thooft, *‘Etty Hillesum, De weg van chaos naar mystiek’*(happinez 2-2009)
- John Baptist, *De mystiek van Etty Hillesum* (Lezing 2009)

LINKS: Etty Hillesum Centrum:

www.ettyhillesumcentrum.nl

Joods Historisch Museum: www.jhm.nl

BOEKEN VAN ETTY HILLESUM: Van Etty Hillseum zijn momenteel twee boeken in het Nederlands verkrijgbaar:

- *Het verstoorde leven, dagboek van Etty Hillesum* (waarvan intussen in Nederland ruim 280.000 exemplaren zijn verkocht).
- *‘Etty’*, het verzameld werk van Etty Hillesum (Alle brieven en dagboeken).

Beide boeken zijn verschenen bij uitgeverij Balans (www.uitgeverijbalans.nl)

Het werk van Etty Hillesum is vertaald in vijftien talen.

Westerbork

Westerbork. Zo maar een naam van een Nederlandse plaats. In ambtelijke taal: 'Kadastraal bekend gemeente Westerbork, sectie A, nrs. 2457, 2458, 2459 ged.'.

Een stuk grond van 100 hectare, een barre troosteloze vlakte op een uitloper van de Hondsrug tussen Beilen en Emmen. Daarop neergeplant een kamp van ongeveer 25 hectare. Hoe klein en onbetekenend ook, eenmaal heeft Westerbork in de vaderlandse geschiedenis de rol van hoofdstad gespeeld. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het de laatste Nederlands-Joodse hoofdstad, want in Westerbork hebben bijna alle van de 100.000 door de Duitse bezetter weggevoerde Joden 'gewoond'. Sommigen voor slechts enkele uren, anderen voor meerdere maanden.

Westerbork werd op 13 februari 1939 op voorstel van de toenmalige Minister van Binnenlandse zaken opgericht. Oorspronkelijk bedoeld als vluchtelingenkamp, bevatte het kamp in mei 1940 ongeveer 750 veelal niet-Joodse ingezetenen. Op 16 juli 1940 nam het Ministerie van Justitie het kamp over en pas op 1 juli 1942 kwam het in handen van de Duitsers

en werd 't het Nederlandse doorgangskamp van waaruit de Nederlandse Joden op transport werden gezet naar de concentratiekampen in Oost-Europa.

Hoewel slechts berekend op een capaciteit van 2000 mensen werden in Westerbork in de eerste week van oktober 1942 ongeveer 15.000 mensen onder de meest erbarmelijke omstandigheden samengeperst. Per transport werden er tussen de 1000 en 1500 mensen afgevoerd. Zieken, ouden van dagen, kinderen, krankzinnigen; ze werden door elkaar, zonder uitzondering in de trein geladen en stonden vaak een of twee weken zonder eten en drinken opgesloten in wagons op een zijspoor.

Het einde van de transporten kwam in september 1944, nadat de laatste 4000 mensen waren afgevoerd. De Duitsers hadden haast want in het oosten waren de Russen in opmars. De vernietigingskampen Auschwitz, Treblinka, Dachau, Sobibor, Bergen-Belsen, Mauthausen en al die anderen draaiden op topcapaciteit want de tijd drong.

Nu is Westerbork nog slechts een monument, één van de velen die ons land rijk is. Maar wel een belangrijke. Want wat hier plaats heeft gevonden mag nooit meer gebeuren. Daarom is het monument Westerbork van zo onschatbaar belang.

“Opdat wij niet vergeten. . .”.

Brief aan twee zusters in Den Haag, eind december 1942

Natuurlijk kwam ik ook deze laatste keer met verschillende opdrachten van de hei terug, zoals gewoonlijk. Een ex-soubrette¹ met galstenen vroeg om haar haarverfmiddel. Er was een meisje, dat haar bed niet uit kon, want ze had geen schoenen. En nog meer van die kleinigheden. Hoewel, dat van die schoenen was geen kleinigheid natuurlijk.

En dan was er één opdracht, die ik met veel graagte toezegde, maar die me steeds zwaarder is gaan wegen. Die soubrette is ondertussen allang weer bijgeverfd en dat meisje-zonder-schoenen kan haar bed weer uit en de modder trotseren, maar aan het verzoek van dr. K. heb ik nog steeds niet voldaan en dat komt toch werkelijk niet alleen daardoor, dat ik enige weken ziek ben geweest ...

Een paar avonden voor mijn vertrek liep ik even zijn kleine, sobere kantoortje binnen, waar hij soms tot diep in de nacht te werken zat. Hij zag moe en smal en bleek. Hij schoof een dik dossier voor een ogenblik opzij, na eerst met de nodige humor enige merkwaardige dingen over dat dossier verteld te hebben. Hij keek vervolgens een beetje zoekend rond en vond

moeizaam een paar woorden: Men was zich een oud man gaan voelen, die laatste maanden. Die oorlog zou toch wel ééns afgelopen zijn ... men zou wel allereerst lange tijd diep in een groot bos willen zitten en veel vergeten ... en men zou graag Sevilla en Malaga gaan zien, want daar, waar men herinneringen aan deze steden zou wensen te bezitten, had men nog steeds twee lege plekken. Men zou ook wel weer eens aan het werk willen gaan ... er zou toch zeker een Volkenbond zijn ... Hoe we van de Volkenbond zo plotseling op die twee zusters in Den Haag terecht kwamen, een blonde en een donkere, weet ik niet meer precies. Maar of ik hun, wanneer ik weer met verlof in Amsterdam was, op mijn manier eens iets schrijven wilde, over het leven in Westerbork?

‘Ja’, zei ik vol begrip, ‘het is zeker van belang contact te houden met het achterland’.

Uw vriend K. was bijna verontwaardigd, toen hij zei: ‘Achterland? Die twee vrouwen betekenen voor ons veel meer dan achterland, ze betekenen voor ons een heel stuk leven’. En toen vertelde hij in dat kale kantoortje op de late avond zo meeslepend over u beiden, dat ik graag

¹ Letterlijk een ‘kamermeisje’ maar Etty bedoelt een vrouw van nogal laag allooi.

gehoor gaf aan zijn verzoek u te willen schrijven. Maar eerlijk gezegd: nu zit ik er mee, want wat moet ik u eigenlijk schrijven over het leven in Westerbork?

In de zomer kwam ik er voor het eerst. Tot op dat ogenblik wist ik van Drente alleen, dat er veel hunebedden waren, meer niet. En nu vond ik daar plotseling een houten barakkendorp, ingevat tussen hei en hemel, met een verschrikkelijk geel lupinenveld in het midden en prikkeldraad er omheen. Mensenlevens vond je daar voor het oprapen. Eerlijk gezegd had ik nooit geweten, dat op de hei al vier jaar lang Duitse emigranten werden vastgehouden², ik had het in die jaren veel te druk gehad met inzamelingen voor Spaanse en Chinese kindertjes.

Ik ging daar die eerste dagen rond als door de bladzijden van een geschiedenisboek. Ik trof er mensen aan, die al in Buchenwald en Dachau³ gezeten hadden in een tijd, toen dit voor ons nog verre en dreigende klanken waren. Ik trof er mensen aan, die nog op dat schip hadden gezeten, dat rond de wereld voer en in geen enkele haven landen mocht⁴. U weet wel, onze

kranten stonden er toen nog vol van. Ik heb kiekjes gezien van kleine kinderen, die ondertussen op één of andere onbekende plek van deze aarde al wel een heel stuk gegroeid zullen zijn – het is de vraag of ze hun ouders nog zullen herkennen, als ze hen ooit nog eens terugzien.

Kortom, men had het gevoel een stukje van het Joodse 'Schicksal'⁵ der laatste tien jaren in een tastbare vorm voor zich te zien. En dat, terwijl men dacht, dat er in Drente alleen maar hunebedden waren. Het was bijna adembenemend.

In die zomer van 1942 – het lijkt wel jaren geleden, er heeft zich daar in een paar maanden meer afgespeeld, dan men in een paar bladzijden zou kunnen verwerken – werd deze kleine nederzetting omgewoeld tot op het gebeente: de oude kampbewoners beleefden voor hun verbijsterde blikken de massale deportatie van de Joden uit Holland naar het oosten van Europa. Ook zelf hadden zij direct in het begin hun ruime bijdrage aan mensen te leveren, toen het met het aantal der 'vrijwillige arbeidskrachten' niet

² Kamp Westerbork werd in 1939 opgezet als opvangkamp voor de grote stroom Duitsers die Hitler wilden ontvluchten, veelal Joden. In 1942 namen de Duitsers het kamp, inclusief de bewoners, over.

³ Buchenwald en Dachau zijn twee beruchte concentratiekampen.

⁴ Het schip de St.-Louis verliet begin 1939 de haven van Hamburg met bijna 1.000 Joodse vluchtelingen aan boord. Het schip werd in de VS niet toegelaten en, teruggevaren naar Europa, waren de vluchtelingen ook daar nergens welkom.

⁵ Duits voor lot

helemaal in orde was.

Ik zat op een zomeravond m'n rooie kool te eten aan de rand van dat gele lupinenveld, dat zich uitstreckte van onze eetbarak tot aan de ontluizingsbarak, en meende peinzend en geïnspireerd: 'Men zou de kroniek moeten schrijven van Westerbork'. Een ouder man aan m'n linkerkant – eveneens met rooie kool – antwoordde: 'Ja, maar dan zou men een groot dichter moeten zijn'.

Hij heeft gelijk, men zou een groot dichter moeten zijn. Met journalistieke verhaaltjes komen we er niet meer.

Heel Europa wordt langzamerhand één groot kampement. Heel Europa zal gaan beschikken over eenzelfde soort bittere ervaringen. Het zal eentonig worden als wij elkaar de naakte feiten gaan medelen van uiteengerukte families, geroofde bezittingen en verloren vrijheden. En over prikkeldraad en stampot kan men ook niet veel pittoreske mededelingen doen aan buitenstaanders. Ik vraag me af, of er veel buitenstaanders zullen overblijven, als de geschiedenis nog lang volhardt op de door haar ingeslagen paden.

Ziet u wel, ik wist het van te voren, dat wordt niets met mijn bericht over Westerbork, bij de eerste aanloop verzand ik al in algemene beschouwingen. En überhaupt, wanneer men min of meer beschouwend van aard is, is men eigenlijk ongeschikt om een karakteristiek te geven van een bepaalde

plaats en een bepaald gebeuren. Men komt namelijk tot de ontdekking, dat laten we zeggen de grondstoffen van het leven overal dezelfde zijn en dat men zijn leven op iedere plek van deze aarde zinrijk leven of anders sterven kan en dat de *Grote Beer*⁶ even betrouwbaar staat boven een verre negorij als boven een grote stad midden in het land, als volgens mijn gedurfde veronderstelling boven een kolenmijn in Silezië, dat dus aan het heelal niets te haperen lijkt ... Wat ik dus eigenlijk alleen maar zeggen wil: ik ben geen dichter. En ook afgezien daarvan voel ik me tamelijk radeloos wat betreft die belofte aan K. Want hoewel Westerbork een geladen klank voor ons is, die door ons gehele verdere leven heen zal klinken, zou ik nu nog niet precies weten, wat ik daarover zou moeten vertellen. Het is er zulk een veelbewogen leven, hoewel velen waarschijnlijk zullen zeggen, dat leven er juist van zulk een moordende eentonigheid is.

Maar de ochtend, die volgde op de avond, waarop ik uw vriend K. met zulk een fanatiek verlangen de namen Sevilla en Malaga had horen uitspreken, ontmoette ik hem op het smalle tegelpaadje tussen barak 14 en barak 15.

Hij had z'n karakteristieke zwarte vilthoed op, die zo'n verdwaalde indruk maakt tussen al die houten planken en lage deurtjes. Hij liep hard, want hij had honger, maar vond nog tijd me in het

⁶ Sterrebeeld

voorbijgaan nadrukkelijk toe te roepen: 'U denkt dus aan hetgeen ik u gevraagd heb? En heus, het zal voor u ook een grote verrijking betekenen met deze twee zusters kennis te maken'.

En zo bevind ik mij op een onverwacht laat uur toch achter wat onbeschreven papier ...

Tja – Westerbork

Als ik het goed begrijp was deze plek – nu een brandpunt van Joods lijden – vier jaar geleden nog woest en ledig. En de geest van het departement van Justitie zweefde over de heide.

'Noch kein Schmetterling war hier zu sehen, kein Blümchen, ja sogar kein Wurm'⁷, verzekeren mij de allereerste 'Kampinsassen'⁸ zeer opgewonden. En nu?

Laat ik eens een losse greep voor u doen uit de inventaris. Er is een weeshuis, een synagoge, een lijkenhuisje en een zooltjesindustrie in opkomst. Ik heb horen spreken over de bouw van een gekkenhuis en het groeiende complex van de ziekenbarakken telt volgens mijn laatste weten al duizend bedden.

Die operetteachtige tweepersoonsgevangenis, die in één van de hoeken van het kamp staat, schijnt, wat de ruimte betreft, niet meer te voldoen. Men beraamt de bouw van een grotere. Het zal u misschien wat

wonderlijk in de oren klinken: een gevangenis in een gevangenis.

Er zijn hier kabinetscrises in het klein met alle ellebogen, die daarbij nu eenmaal een rol lijken te moeten spelen.

Er is een Hollandse en er is een Duitse commandant. De eerste is er langer, maar de laatste heeft meer te vertellen. Van de laatste zegt men bovendien, dat hij van muziek houdt en een gentleman is. Ik kan dat niet zo beoordelen, hoewel ik moet zeggen, dat hij voor een gentleman toch wel een ietwat zonderling ambt bekleedt ... Er is een theaterzaal, waar men, in een roemrucht verleden, toen het begrip 'transport' nog geboren moest worden, eens een invalide Shakespeare op het podium gebracht heeft. Tegenwoordig zit men op datzelfde podium met schrijfmachines.

Er is modder, zoveel modder, dat men ergens tussen z'n ribben wel heel veel innerlijke zonneschijn moet bezitten, wil men niet het psychologische slachtoffer worden van al die modder. De gevolgen van kapotte schoenen en natte voeten begrijpt u natuurlijk zo wel.

Hoewel het een kamp is van één verdieping hoog, hoort men er een veelheid van accenten, alsof de toren van Babel in ons midden is opgetrokken: Beiers en Gronings, Saksisch en Limburgs, Haags en Oostfries, Duits met een Pools en Duits met een Russisch

⁷ Nog geen vlinder was hier te zien, geen bloemetje, nog geen worm

⁸ Kampbewoner

accent, Hollands en Berlinerisch en dan wil ik u er meteen even op attent maken, dat het hier gaat om een gebied van ruim een halve vierkante kilometer.

Het prikkeldraad is maar een kwestie van opvatting.

‘WIJ achter prikkeldraad?’ wees eens een onverwoestbare oude heer met een melancholieke uiting van de hand, ‘ZIJ daar leven toch zeker achter prikkeldraad’ – en hij wees in de richting der hoge villa’s, die als bewakers staan aan gene zijde der afrastering. Als er nu alleen nog maar prikkeldraad rondom het kamp liep, dan wist men

tenminste waar men aan toe was, maar ook in het kamp zelf, om de barakken heen en er tussen door, slingeren zich die twintigste-eeuwse draden in een doolhofachtig en ondoorgrondelijk netwerk. Af en toe ontmoet men mensen met schrammen op het gezicht of op de handen.

Aan de vier uithoeken van ons houten dorp staan wachttorens, een winderig platform op vier hoge palen. Een man met een helm en een geweer staat daar afgetekend tegen de wisselende luchten. ‘s Avonds hoort men wel eens schoten over de hei zoals

bij voorbeeld die ene keer, toen die blinde man te dicht in de buurt van het prikkeldraad verdwaalde.

Ook al daarom is het zo moeilijk iets over Westerbork te vertellen, omdat het zo'n tweeslachtig karakter draagt. Enerzijds is zich daar een stabiele samenleving aan het vormen, weliswaar een dwanggemeenschap, maar toch met alle aspecten, die een mensenmaatschappij hebben kan. En anderzijds is het een kamp voor een volk op doortocht en zijn er voortdurend grote deiningen, wanneer de mensenmassa's er binnen spoelen, uit de grote steden en uit de provincie, uit rusthuizen, uit gevangnissen en strafkampen, uit alle hoeken en gaten van Nederland, om enige dagen later verder gedeporteerd te worden, hun onbekende bestemming tegemoet.

U begrijpt, er is een groot gedrang op die halve vierkante kilometer. Want niet iedereen is natuurlijk als die ene man, die z'n rugzak inpakte en uit eigen beweging meetrok en op de vraag 'waarom' antwoordde, dat hij vrij wilde zijn te gaan, wanneer Hij dat wilde. Ik moest toen denken aan die Romeinse rechter, die tegen een martelaar zei: 'Weet je, dat ik de macht heb om je te doden?' Waarop die martelaar antwoordde: 'Maar weet u, dat ik de macht heb gedood te worden'.

Maar voor de rest is er toch wel een groot gedrang in Westerbork, zo ongeveer als om het laatste stuk drijfhout, waaraan veel te veel verdrinkenden zich

vastklampen, nadat het schip gezonken is. Men blijft toch maar liever, zij het ook in Hollands armoedigste provincie, achter prikkeldraad overwinteren, dan versleept te worden diep Europa in, naar onbekende gebieden en doeleinden, vanwaar totnogtoe slechts zeer schaarse en, onduidelijke klanken tot de achtergeblevenen zijn doorgedrongen. Maar het getal moet vol en zo ook de trein, die haast met wiskundige regelmaat z'n lading komt halen en men kan niet iedereen achterhouden als onmisbaar voor het kamp of te ziek om vervoerd te worden, al probeert men het met velen. Men denkt soms wel eens, dat het eenvoudiger zou zijn zelf één keer 'op transport' te gaan, dan steeds weer getuige te moeten zijn van de angsten en de wanhoop der duizenden en nogmaals duizenden, mannen, vrouwen, kinderen, invaliden, zwakzinnigen, zuigelingen, zieken en ouden van dagen, die in een welhaast ononderbroken stoet langs onze helpende handen gaan.

Mijn vulpen beschikt niet over die indrukwekkende accenten, om ook maar in de verste verte een beeld van deze transporten te kunnen geven. Zo van buiten leek het op den duur wel eens een troosteloze eentonigheid te worden, maar toch was ieder transport anders en had als het ware zijn eigen stemming.

Toen het eerste transport door onze handen ging, kwam er één moment, waarop men meende, dat men nooit meer zou kunnen lachen en vrolijk zijn, dat men veranderd was in een ander,

plotseling verouderd mens, vervreemd van alle vroegere vrienden. Maar wanneer men dan onder de mensen gaat, ervaart men weer, dat waar mensen zijn er ook leven is. En dat het leven er dan ook weer is in al z'n duizenden nuancerings – 'met een lach en een traan' om het eens populair te mogen zeggen.

Het maakte groot verschil uit of men voorbereid kwam met goed gepakte rugzak of dat men onverwacht uit de huizen gesleurd was of weggemaaid van de straten. Op den duur beleefden we alleen nog maar het laatste.

Bij de eerste razzia transporten, toen er mensen kwamen op pantoffels en in onderkleden, kleepte heel Westerbork, in één enkel ontzet en heroïek gebaar, zich uit tot op het hemd. En men heeft, in hier en daar grootse samenwerking met het achterland, getracht de vertrekkenden zo toegerust mogelijk te laten gaan. Maar als men denkt aan die velen, die ongekleept de winter in Oost-Europa tegemoet zijn gegaan en als men denkt aan die éne dunne deken, die we soms maar konden uitdelen in de nacht, enkele uren voor het vertrek...

Er kwam het proletariaat uit de grote steden. Het stalde z'n armoede en verwaarlozing ten toon in de kale barakken en velen stonden met open mond en vroegen zich af:

hoe zat dat toch eigenlijk met die democratie indertijd ...

De Rotterdammers waren een klasse op zichzelf, gestaald door het bombardement⁹ in de oorlogsjaren. 'Wij zijn voor geen kleintje meer vervaard', hoorde men van velen. 'Als we daar doorgekomen zijn, komen we hier ook wel door'. En ze trokken enige dagen later zingende naar de trein. Maar het was toen ook nog volop zomer en er waren geen oude mensen en invaliden, die op brancards achter de stoet moesten worden aangedragen, zoals later.

De Joden uit Heerlen en uit Maastricht en hoe al die steden daar heten mogen, kwamen met verhalen, die als het ware dreunden van de grootse uittocht, die Limburg hun bereid had. Men voelde, dat ze daar moreel een lange tijd op zouden kunnen leven. 'De Katholieken hebben beloofd voor ons te zullen bidden en dat kunnen ze, nou, beter dan wij!' zei er een.

De Haarlemmers zeiden wat gereserveerd en zuur: 'Die Amsterdammers hebben zo'n galgenhumor ... '

Er waren jonge kinderen, die geen boterham wilden, vóór hun vader en moeder er een gekregen hadden.

Een merkwaardige dag was het, toen er Joodse Katholieken of Katholieke Joden – zo men wil – met een transport

⁹ Op 14 mei 1940 rond 13:30 uur werd de binnenstad van Rotterdam door de Duitsers gebombardeerd. Meer dan 24.000 woningen werden in de as gelegd, ongeveer 800 mensen vonden de dood en 80.000 Rotterdammers werden dakloos.

meekwamen, de nonnen en priesters met de gele ster op hun kloosterkleren. Ik herinner me twee jongens, een tweeling, beiden met dezelfde mooie, donkere ghettogezichten en een onberoerde, kinderlijke blik onder hun kapje, die vriendelijk en verbaasd vertelden, dat ze op een ochtend om half vijf waren weggehaald van de ochtendmis en dat ze in Amersfoort rooie kool gegeten hadden.

Er was nog een betrekkelijk jeugdige priester, die vijftien jaar lang z'n klooster niet verlaten had en die nu voor het eerst weer in de 'wereld' kwam. Ik bleef een poosje naast hem staan en volgde zijn blikken, die rustig door de grote barak zwierven, waar de binnengekomenen werden opgevangen.

De kaalgeschorenen, geslagenen en mishandelden, die op die dag samen met de Katholieken bij ons binnengespoeld waren, tuimelden met nog onzekere bewegingen door de planken ruimte en strekten hun handen naar het brood, dat niet toereikend was.

Een jonge Jood stond even bij ons stil, z'n jasje hing veel te wijd om hem heen, maar er brak een onverwoestbare grijns door z'n pikzwarte baardstoppels, toen hij zei: 'Ze hebben geprobeerd met mijn kop de muur van de gevangenis kapot te krijgen, maar mijn kop was harder dan die muur!'

Tussen de vele kaalgeschoren hoofden door bewogen zich zo vreemd de wit-omwonden hoofden van die vrouwen, die in de ontluizingsbarak

een hygiënische behandeling ondergaan hadden en die nu met beschaamde en verdrietige gezichten rondliepen.

Kleine kinderen vielen in slaap op de stoffige houten vloer of speelden krijgertje tussen de grote mensen door. Twee kleintjes fladderden hulpeloos rond het zware lichaam van een vrouw, dat bewusteloos in een hoek lag. Ze begripen er niets van, dat hun moeder daar zo maar liggen blijft en geen antwoord geeft. Een grijze, kaarsrechte oude heer met een scherpgesneden aristocratenprofiel staart naar dit gehele infernale tafereel en zegt onophoudelijk voor zich uit: 'Een vreselijke dag! Een vreselijke dag!'

En tussen dat alles door het ononderbroken geknetter van vele schrijfmachines: het mitrailleurvuur der bureaucratie. Door de vele kleine vensterruitjes ziet men houten barakken, prikkeldraad en een dorre heide.

Ik kijk op naar de priester, die nu, na vijftien jaren, weer voor het eerst in de 'wereld' is. Ik vraag hem: 'En wat zegt u nu wel van de wereld?' Maar zijn blik staat ongeschokt en vriendelijk boven de bruine pij, alsof alles wat hij om zich heen ziet hem bekend en vertrouwd is, al van lang geleden. Later vertelde mij iemand, dat hij op de avond van diezelfde dag enige priesters had zien gaan in de schemering tussen twee donkere barakken, achter elkaar, hun rozenkransen biddende, even onverstoorbaar alsof ze nog hun

gebeden zegden door de gangen van hun klooster. En is het ook niet zo, dat men overal bidden kan, in een houten barak evengoed als in een stenen klooster en verder op iedere plek van deze aarde, waar God, in een bewogen tijd, nu eenmaal meent Z'n evenbeelden te moeten smijten?

Voor degenen, die het zenuwslopende voorrecht genieten 'bis auf weiteres' ^{IO}, in Westerbork te mogen blijven, bestaat een groot moreel gevaar: dat van te zullen afstompen en te verharden.

Wat zich daar het laatste halve jaar voor onze ogen aan menselijk leed heeft afgespeeld en zich dagelijks nog afspeelt, is meer dan één enkeling in een half jaar zou kunnen verwerken. Men hoort het dan ook dagelijks om zich heen in alle toonaarden: 'We willen niet denken, we willen niet voelen, we willen zo gauw mogelijk vergeten'. Het lijkt me dat dit een groot gevaar is.

Het is waar, er gebeuren dingen, die we vroeger met onze rede niet voor mogelijk gehouden hebben. Maar misschien hebben we nog andere organen dan de rede in ons, die we vroeger niet gekend hebben en die in staat zijn dit verbijsterende te bevatten. Ik geloof, dat er voor ieder gebeuren in de mens een orgaan is, waardoor hij dat gebeuren ook kan verwerken.

Wanneer wij uit de kampementen, waar ter wereld dan ook, alleen onze

lichamen zullen redden en niets meer dan dat, dan zal dat te weinig zijn. Het gaat er toch immers niet om, dat men ten koste van alles dit leven behoudt, maar hoe men het behoudt. Ik denk soms, dat iedere nieuwe situatie, ten goede of ten kwade, het in zich draagt de mens met nieuwe inzichten te kunnen verrijken. En wanneer wij de harde feiten, waarvoor wij onherroepelijk gesteld staan, aan het lot overlaten, wanneer we ze geen onderdak verlenen in onze hoofden en in onze harten, om ze daar te laten bezinken en te veranderen in factoren, waardoor wij zouden kunnen groeien en waaruit wij een zin zouden weten te winnen, dan zijn wij geen levensvatbare generatie. Het is allemaal waarachtig niet zo eenvoudig en voor ons Joden misschien het minst eenvoudig, maar toch, wanneer wij een naoorlogse berooide wereld niet meer te bieden hebben dan onze ten koste van alles geredde lichamen en niet een nieuwe zin, die komt uit de diepste putten van onze nood en onze vertwijfeling, dan zal dat te weinig zijn. Uit de kampen zelf zullen nieuwe gedachten naar buiten moeten uitstralen, nieuwe inzichten zullen helderheid om zich heen moeten verbreiden over onze prikkeldraadomheiningen heen en zij zullen zich dan moeten verbinden met die nieuwe inzichten, die men zich daarbuiten even bloedig en onder

langzamerhand bijna even moeilijke omstandigheden veroveren moet. En op een gemeenschappelijke basis van eerlijk zoeken naar verhelderende antwoorden op al dat raadselachtig gebeuren zou dan misschien het ontspoorde leven een voorzichtige stap verder kunnen doen.

Daarom leek het me zo'n groot gevaar, wanneer men steeds weer om zich heen hoorde: 'We willen niet denken, we willen niet voelen, het is maar 'het beste om af te stompen tegen al die ellende'. Alsof niet het lijden – in wat voor vorm het ook tot ons komt – eveneens tot het menselijk bestaan behoort?

Ik merk plotseling, dat ik wel zeer ver buiten, de grenzen ben gegaan van het argeloze verzoek van uw vriend K.

Ik zou u immers iets vertellen over het leven in Westerbork, niet over mijn persoonlijke opvattingen. Ik kan er niets aan doen, het ontschoot me ...

Maar die oude mensen? Al die stokoude en invalide mensen? Wat begin ik met al mijn wijsgerigheden voor hun aangezicht? In de geschiedenis van Westerbork zal zeker het droevigste hoofdstuk datgene zijn, dat handelt over de oude mensen. Het zal misschien nog aangrijpender zijn dan dat over de mishandelden van Ellecom^{II}, bij wier verminkte binnenkomst een siddering van ontzetting door heel het kamp voer.

Tot jonge en tot gezonde mensen

kon men dingen zeggen, waaraan men zelf geloofde en die men ook waar kan maken in het eigen leven: dat de geschiedenis wel een lot van zeer ongewone afmetingen op onze schouders legde en dat wij de grote allure moesten trachten te vinden, waarmee wij dit bijzonder zware lot zouden kunnen dragen. Men kon er over spreken, dat wij ons toch ook als frontsoldaten konden beschouwen, al waren dat misschien wel zeer eigenaardige fronten, waarheen wij gezonden werden. Het leek wel of we gedoemd waren tot volledige passiviteit, maar niemand kon ons toch verhinderen onze innerlijke krachten te mobiliseren? Ja, maar hebt u wel eens van tachtigjarige frontsoldaten gehoord, met als wapen de rood-en-wit-geschilderde stok, die blinden met zich dragen?

Op een ochtend in de zomer stuitte ik in de vroegte op een man, die onthutst voor zich uit mompelde: 'Wat ze ons in 'shemelsnaam nou voor arbeidskrachten voor Duitsland gestuurd hebben!' En toen ik me naar de ingang van het kamp gehaast had, werden ze daar juist van wrakke vrachtauto's afgeladen op onze hei: vele oudjes. En daar stonden we, nogal sprakeloos om u de waarheid te zeggen. Dit leek ons toch werkelijk wat te ver gaan. Maar na enige tijd wisten we al niet beter en vroegen elkaar bij elk binnenkomend transport: 'En – waren er ditkeer veel ouden en invaliden bij?'

^{II} In Ellecom (Gelderland) ligt het landgoed Avegoor dat tijdens de oorlog zowel een werkkamp voor Nederlandse Joden was als een opleidingsinstituut voor de Nederlandse SS.

Er was een vrouwtje, dat haar bril en haar medicijnflesje 'thuis' op de schoorsteen had laten liggen – en of ze dat nu kon krijgen en waar ze eigenlijk precies was en waar ze naar toe zou gaan?

Een vrouw van zevenentachtig klemde zich met zoveel kracht aan m'n hand vast, dat ik meende, dat ze die nooit meer los zou laten. Ze vertelde, hoe de stoep van haar huisje altijd gegლობen had en dat ze het nog nooit in haar leven gewend was geweest haar kleren onder het bed te gooien, wanneer ze ging slapen.

En dat oude, gebogen heertje van negenenzeventig: hij was meer dan vijftig jaar getrouwd, vertelde hij, z'n vrouw lag in Utrecht in het ziekenhuis

en hij zou de volgende dag weggevoerd worden uit Holland ...

Als ik nu bladzijden en bladzijden zo door ging, dan wist u het nog niet, zoals dat daar bij ons schuifelde en strompelde en neerviel en hulpbehoevend was en kinderlijke vragen stelde. Hier kon men met woorden niet veel beginnen. Een hand op de schouder woog soms nog te zwaar. Ach nee, die oude mensen, dat is een hoofdstuk op zichzelf. Hun hulpeloze gebaren en uitgebluste gezichten bevolken nog veler slapeloze nachten ...

In enige maanden tijds is de bevolking van Westerbork aangeslibd van duizend tot plusminus tienduizend man. De grootste aanwas dateert uit

de gruwelijke oktoberdagen, toen, na een massale Jodenjacht door geheel Nederland, Westerbork geteisterd werd door een mensenoverstroming, die het bijkans te verzwelgen dreigde.

Het is daar dus niet bepaald wat men noemen kan een organisch gegroeide samenleving met een regelmatige ademhaling. Maar toch – en dat is zo adembenemend – kan men er alle aspecten, klassen, ismen, tegenstellingen en stromingen van de maatschappij terugvinden. En de oppervlakte blijft nog steeds één halve vierkante kilometer.

Achteraf beschouwd is dat eigenlijk niet eens zo verbluffend, want iedere enkeling draagt immers de stroming, het stuk maatschappij, het culturele niveau, dat hij vertegenwoordigt, in z'n binnenste met zich mee? Maar waar men toch steeds weer opnieuw door getroffen wordt, is dat in de gemeenschappelijke nood de tegenstellingen zich blijven handhaven.

In de modder tussen twee grote barakken ontmoette ik op een keer een meisje, dat me vertelde, hoe ze door een toeval in Westerbork terecht was gekomen. Dit is een typisch algemeen verschijnsel: ieder meent, dat speciaal ZIJN geval een ongelukkig toeval is. Aan een gemeenschappelijk historisch besef zijn we in het algemeen nog niet toe. Maar om op dat meisje terug te komen: ze deed me een droefgeestig verhaal over pakketjes, die maar niet wilden

aankomen en over een paar weggeraakte schoenen.

Maar plotseling verhelderde zich haar gezicht, toen ze zei: 'Maar we hebben het geweldig getroffen met de mensen, we zijn een echte elitebarak. Weet je, hoe ze onze barak noemen?' vervolgde ze vol trots. 'De bocht van de Herengracht¹²'. Ik stond perplex, keek van haar kapotte schoenen naar haar geschminkte gezicht en wist niet of ik lachen of huilen moest ..

Van alle noden in het concentratiekamp Westerbork is de ruimtenood zeker wel de grootste. Van de ruim tienduizend mensen zijn er ongeveer twee-en-een-half duizend ondergebracht in de tweehonderdvijftien kleine woningen, waaruit vroeger het kamp in hoofdzaak bestond en die in het vóórtransportse tijdperk ieder door één gezin bewoond werden.

Ieder huisje heeft twee kleine kamertjes, soms ook drie en een keukentje, waarin een kraan is en een W.C. Er is geen bel aan de voordeur, hetgeen het binnenkomen zeer bekort. Als men de voordeur opendoet, staat men meteen midden in de keuken. Wil men vrienden bezoeken, die in het achterste kamertje huizen, dan breekt men, met een al gauw aangeleerde vrijmoedigheid, door de voorste kamer heen, waar de familie dan bij voorbeeld net aan tafel zit of ruzie maakt, of

¹² Een van de slijkste plekken van Amsterdam, wordt nog wel de Gouden Bocht genoemd.

bezig is naar bed te gaan, al naar het uitkomt. Sinds enige tijd zitten die kamertjes bovendien meestal propvol met visite uit de grote barakken, die men graag wel eens ontvluchten wil. De kamerbewoners nu zijn de vorstelijk behuisden, de alom benijden en de voortdurend belaagden van Westerbork.

De grote, tenhemelschreiende nood van Westerbork begint eigenlijk pas in de kolossale, in der haast gebouwde barakken, in die volgepakte mensenloodsen van tochtig latwerk, waar onder een laaghangende hemel van het drogende wasgoed van honderden mensen de ijzeren britsen driehoog opgestapeld staan.

Die ongelukkige Fransen hebben ook nooit kunnen vermoeden, dat op de bedden, die zij eens bouwden voor hun Maginotlinie¹³, nog eens Joodse ballingen op de een of andere Drentse heide hun angstdromen zouden dromen. Ik heb me namelijk laten vertellen, dat die bedden uit de Maginotlinie stammen.

Op die britsen nu leeft men en sterft men, eet men, ligt men ziek of blijft men slapeloos, omdat er zoveel kinderen huilen door de nacht of omdat men zich steeds weer afvraagt, waarom er toch nauwelijks berichten komen van de vele duizenden, die al van deze plek

vertrokken zijn.

Onder de bedden liggen koffers, aan de ijzeren spijlen hangen rugzakken, de enige bergruimte, die er is. Het meubilair bestaat verder uit ruwhouten tafels en smalle houten banken. Maar over de hygiënische toestand zal ik in mijn ingetogen relaas niet spreken, anders zou ik u enige onappetijtelijke ogenblikken moeten bezorgen.

Door de grote ruimte verspreid staan een paar kachels, die net voldoende warmte verspreiden voor de oude vrouwtjes, die er in een kring omheen gedrongen zitten. Hoe men deze winter in die barakken moet leven, is ons nog niet al te duidelijk.

Al die grote mensenpakhuizen zijn op precies dezelfde manier midden in de modder opgetrokken en op dezelfde, laten we zeggen sobere wijze ingericht. Maar het merkwaardige is dat men, wanneer men door de ene barak loopt, het gevoel heeft door een barre armoewijk te dwalen, terwijl een andere barak je bijvoorbeeld de indruk geeft van een woonwijk der gezeten burgerij. Het is eigenlijk nog sterker, het is of iedere brits en iedere ruwhouten tafel een eigen sfeer uitstraalt.

Ik kan in een van die barakken een tafel zien en daarop staat 's avonds een kaars te branden in een glazen

¹³ De Maginotlinie is een Frans verdedigingswerk bestaande uit antitankversperringen en bunkers, en ondergrondse slaapplekken voor soldaten. Het enorme project werd aangelegd langs de hele grens met Duitsland als beschermwal tegen de Duitsers. In 1939 besloten de Duitsers echter om Frankrijk via België binnen te trekken. De Maginotlinie bleek zinloos.

Interieur van de barakken in Westerbork

lantaarn. Er zitten een stuk of acht mensen omheen en het heet daar de 'bohémienhoek'. Wanneer men enige stappen verder doet naar de volgende tafel, waaromheen ook een stuk of acht mensen zitten, met als enige verschil misschien dat er in plaats van een kaars een paar vuile pannetjes op staan, dan is het net of men in een geheel andere wereld komt.

Gelijke omstandigheden schijnen nog niet direct gelijke mensen te kweken.

Er stranden daar op dat onvruchtbare stuk hei van vijf bij zeshonderd meter ook kopstukken uit het culturele en politieke leven der grote steden. Alle coulissen zijn plotseling in één machtig gebaar rond hen weggebroken en ze staan nog wat huiverend en onwennig op dat tochtige en open podium, dat Westerbork heet. Om hun uit het verband gerukte gestalten hangt nog tastbaar de atmosfeer van het onrustige leven ener gecompliceerdere samenleving dan deze hier.

Ze gaan langs het dunne prikkeldraad. Hun silhouetten schuiven, levensgroot en onbeschut, langs de grote vlakte van de hemel. Men moet hen daar hebben zien gaan Hun goede gesmede harnas van positie, aanzien en bezit is uiteengevallen en ze staan nu in het laatste hemd van hun menselijkheid. Ze staan in een lege ruimte, begrensd door hemel en aarde, ze zullen zelf deze ruimte moeten bevolken met datgene, wat er aan mogelijkheden in hun binnenste leeft – daarbuiten is er niets.

Men merkt nu, dat het in het leven niet voldoende is alleen maar een bekwaam politicus of een begaafd kunstenaar te zijn. In de grootste nood vraagt het leven heel andere dingen.

Ja, het is waar, we worden wel getoetst op onze laatste menselijke waarden.

En nu heb ik u, door mijn langdurig gepraat, misschien wel in de veronderstelling gebracht, dat ik u iets verteld heb over Westerbork? Wanneer ik dit Westerbork voor mijn geestesoog laat oprijzen, in al zijn facetten en in zijn geestelijk en materiële noden, dan weet ik, dat ik daarin op geen enkele wijze geslaagd ben. En bovendien: dit is een zeer eenzijdig relaas. Ik zou mij er een kunnen voorstellen, dat meer vervuld was van haat en verbittering en opstandigheid.

Maar opstandigheid, die pas geboren wordt, als de nood de eigen persoon gaat raken, is geen echte opstandigheid en zal nooit vruchtbaar kunnen zijn. En afwezigheid van haat betekent nog niet afwezigheid van elementair-zedelijke verontwaardiging.

Ik weet, dat zij, die haten, daar hun gegronde redenen voor hebben. Maar waarom zouden we steeds weer de gemakkelijkste en de goedkoopste weg moeten kiezen? Ik heb daar zo sterk ervaren, hoe iedere atoom haat, aan deze wereld toegevoegd, haar onherbergzamer maakt, dan zij al is. En ik meen dan ook, misschien kinderlijk, maar hardnekkig, dat deze aarde alleen weer

iets bewoonbaarder zou kunnen worden door die liefde, waarover eens de Jood Paulus schreef aan de inwoners van de stad Corinthe in het dertiende hoofdstuk van zijn eerste brief.

Etty Hillesum

Brief uit Westerbork,

Dinsdag 8 juni 1943

Lieve mensen,
Er is niet veel hei binnen het prikkeldraad overgebleven, er komen steeds meer barakken. Alleen een klein stukje is er nog in een uiterste hoek van het kamp en daar zit ik nu, in de zon, onder een prachtige blauwe hemel, tussen wat laag struikgewas. Recht tegenover me, niet eens erg veel meter van me vandaan staan een blauwe uniform en een helm in het wachthuisje op palen.

Een marechaussee plukt met een zeer verrukt gezicht paarse lupinen, z'n geweer bungelt op de rug. Als ik naar links kijk zie ik witte rookwolken opstijgen en hoor het puffen van een locomotief. De mensen zijn al ingeladen in de goederenwagens, de deuren gaan dicht. Er is veel groene politie, die vanochtend in marspas, zingende langs de trein trok, en holl. marechaussee op de been. Het getal der mensen, die weg moeten is nog niet vol.

Zojuist kwam ik de moeder uit het weeshuis tegen met een klein kind op de arm, dat ook mee moest, alleen. Ook uit de ziekenbarakken zijn nog een aantal mensen weggehaald. Er wordt grondig gewerkt vandaag, er zijn hoge omes uit den Haag op bezoek. Heel merkwaardig deze heren van dichtbij

in hun doen en laten gade te slaan. Vanaf 4 uur vanochtend was ik weer bezig met zuigelingen en bagage te dragen. In die paar uren zou men een melancholie voor een heel leven tegelijk op kunnen doen. De natuurminnende marechaussee heeft z'n paarse bouquet nu voor elkaar, misschien gaat hij een boerendochter in de omtrek daarmee het hof maken. De locomotief geeft een vreselijke gil, het hele kamp houdt de adem in, er vertrekken weer 3000 Joden. Verschillende babies met longontsteking liggen daar in de goederenwagens.

Het is soms net of het allemaal niet echt is, wat er gebeurt. Ik ben hier nergens ingedeeld en dat vind ik het allerbeste. Ik loop rond en vind m'n werk vanzelf. Ik sprak vanmorgen 5 minuten een vrouw, die uit Vught kwam en die me in 3 minuten haar belevenissen van de laatste tijd vertelde. Wat kan er in een paar minuten toch veel gezegd worden. Toen ze bij een deur kwam, waardoor ik niet meer mee mocht, omhelsde ze me en zei: 'Ik dank U voor de steun, die U me gegeven hebt.'

Ik ben daar net op een kist geklommen, die hier tussen de struiken lag, om het aantal goederenwagens te tellen, het waren er 35, een aantal tweedeklassewagens vooraan voor de

begeleiders. De goederenwagens waren helemaal gesloten, hier en daar waren er planken uitgelaten en door de openingen staken handen, die zwaaiden, net als bij drenkelingen.

De lucht is vol vogels, de paarse lupinen staan daar zo vorstelijk en vredig, op die kist zijn twee oude, keuvelende vrouwtjes gaan zitten, de zon schijnt op m'n gezicht en vlak voor onze ogen geschiedt een massamoord, het is zo onbegrijpelijk alles.

Met mij gaat het goed.

Etty.

“Er is veel groene politie, die vanochtend in marspas, zingende langs de trein trok, en holl. marechaussee op de been.”

Brief uit Westerbork, *maandagnacht 21 juni 1943*

Christien,

Ze zijn zo onbeschrijfelijk flink in deze complete hel. In de vroege reed de rij goederenwagens het modderige kamp binnen. Ik stond aan de kant en ontdekte in een smalle opening boven in een der wagens de verkreukelde hoed en de bril van m'n vader, de hoed van moeder en Mischa's smalle gezicht. En nu ga ik met hun hier de lijdensweg, ik ben dankbaar, dat ik hier ben en door allerlei kleinigheden hun het leven kan

verlichten, hoewel er op het ogenblik niets te verlichten is. Het is hier nu de volledige catastrofie. Door enige vloedgolven van Joden is dit kamp het laatste etmaal verzwolgen. Maar ik moet je zeggen: ik heb versteld gestaan vandaag over vader en moeder en ook over Mischa. Vader is wel volslagen hulpeloos en z'n boordje is in het laatste etmaal een stuk te wijd geworden en z'n grijze baardstoppels zijn zo zielig. Maar hij zwaaide met z'n kleine bijbel

vanochtend, toen we wachtten in de regen, uren en uren en vond een prachtig woord bij Jozua. Ze zitten nu in een grote barak, een volgepropt mensenpakhuis, men slaapt met drie tegelijk op twee smalle ijzeren britsen, bij de mannen geen matrassen, geen mogelijkheid ergens iets op te bergen, benauwd, schreeuwende kinderen, de grootst mogelijke ellende. Ik zal proberen ze er zo goed mogelijk door te slepen, ik voel me zelf heel krachtig en moedig, hoewel het je soms helemaal zwart voor de ogen wordt en alles onbegrijpelijk is.

Nu iets zakelijks. We moeten proberen vader er met brood doorheen te helpen, omdat hij geen warm eten eet. Uit de provincie mag men nog aangetekende *briefpakjes* sturen van niet meer dan 2 KG. Probeer eens of er een aankomt, je vindt het toch niet brutaal, dat ik het zo pertinent vraag, in de nood doet men dat. Roggebrood ook zeer welkom. Geen bonnen hierheen sturen, we kunnen er niets mee doen. De bonnen sturen naar Jacobs, Retiefstr. II, met de bijvoeging, dat hij hierheen pakketten kan sturen, gewicht van 5 K.G. is ,zeker toegestaan. Liefst aangetekend. Aan mijn adres het veiligste:

Mr. E. Hillesum, employé Joodse Raad, Kamp Westerbork, Post Hoog-Halen, Drenthe. Links boven: barak 34. Stuur een briefkaartje als je iets stuurt, dan kan ik controleren of het aankomt.

Ik hoop dat ik vannacht nog een bed vind, iedere vierkante millimeter is bezet. Later eens meer. Bid maar een beetje voor ons.

Liefs. Etty

Brief uit Westerbork, *maandag 5 juli 1943*

Laat ik toch proberen in de gauwigheid een brief tevoorschijn te toveren, als ik morgen of overmorgen niet meer schrijven kan, heb ik spijt dat ik het nu niet gedaan heb. Het is een zware dag vandaag. Morgenochtend gaat er een transport weg. Gisterenavond hoorde ik, dat mijn ouders op de transportlijst staan, Herman B. fluisterde het in m'n oor, terwijl ik net heel gezellig op de rand van vader's bed zat te praten, vader in alle argeloosheid. Ik heb niets gezegd en ben direct achter de verschillende instanties aangegaan. Het heet nu, dat de ouderlijst dit keer nog veilig is, maar tot de laatste minuut is dat niet zeker. Tot morgenochtend dus proberen zo goed mogelijk alles in de gaten te houden. Vannacht komt er weer een transport uit Amsterdam binnen, dus dan ben ik toch op. Mechanicus, met wie ik een sterke vriendschap in die korte tijd heb gesloten, staat ook op de transportlijst, we proberen nog van alles. Weinreb is al een tijdje geleden hier weggehaald, eigenhandig door een paar hoge ome's in een auto naar den Haag. Men mag zich niet te zeer aan mensen hechten hier.

Vanochtend in de strafbarak gewerkt, waar de mensen onder speciale bewaking leven en berichten overgebracht van de opgesloten voor relaties in het kamp. Zonet nog bij vader geweest, die relatief

tevreden een frans romannetje lag te lezen en niet weet, dat hij nog steeds van de lijst gewerkt moet worden. Het hardste arbeidskamp is beter, dan deze spanningen iedere week. Vroeger had ik daar nooit last van, omdat ik voor mezelf aanvaard had om naar Polen te gaan, maar dat in angst en beven leven om je naasten, waarvan je zeker weet dat ze een oneindige lijdensweg tegemoet gaan, waarbij vergeleken het leven hier nog een idylle is, is op den duur niet vol te houden. Ik heb wel eens zin om stiekem m'n rugzak te pakken en in zo een transporttrein te stappen naar het Oosten, maar ja, een mens moet het zich ook niet al te gemakkelijk willen maken.

Dinsdagochtend.

Het is 10 uur in de ochtend. Ik zit in ons lege werklokaal, het is er heerlijk rustig, de meesten van de collega's slapen in hun barakken. Een paar jongens hangen met droefgeestige gezichten over de vensterbank en kijken naar de locomotief, die z'n rookwolken weer staat uit te braken. De rest van de trein is van hieruit aan ons oog onttrokken door een lage barak. Vanaf 6 uur in de ochtend is men bezig de lege goederenwagens in te laden, de trein staat op het punt van te vertrekken. Ik voel me als na een bevalling, wat m'n ouders betreft tenminste, die we dit keer weer uit die trein hebben weten te houden, voor de rest zou ik eerlijk gezegd niet precies kunnen zeggen hoe ik me voel. Gisteren hier een dag meegemaakt zoals nooit tevoren. Ik heb er nooit vroeger aan meegedaan om voor iemand te "werken" om hem uit het transport te houden, ik mis nu eenmaal ieder talent voor diplomatie. Gisteren ben ik het pad op geweest bij Mechanicus. Wat ik nu precies gedaan heb, weet ik zelf niet goed, ik was bij allerlei instanties, liep plotseling met een geheimzinnige, nooit eerder geziene mijnheer rond, die het type had van een handelaar in blanke slavinnen en die het prachtig "doen" zou in een franse film. Ik kwam met die mijnheer binnen bij allerlei hoge omes in dit kamp, die, vooral vóór een transport, nooit

te spreken zijn, onzichtbare deuren openden zich, het ene uur had ik een afspraak bij de "Registratur", een volgend uur moest ik me vervoegen bij een seniel oud mannetje, die een geheimzinnige machtspositie schijnt te bekleden en die mensen van een transport vrij schijnt te kunnen krijgen, ook als alles al verloren lijkt – er is hier een soort "onderwereld" in Westerbork, gisteren heb ik daar iets van gevoeld, hoe het in elkaar zit begrijp ik niet, ik geloof niet, dat het verkwikkelijk is. Enfin, de hele dag rondgesjouwd, mijn ouders had ik overgedragen aan het wakend oog van Kormann en de leiding van de *J.R*¹⁴, die verzekerden, dat het dit keer los zou lopen. Met Mechanicus was het tot het allerlaatste ogenblik onzeker. Ik heb hem geholpen met het inpakken van z'n bagage, heb nog een paar knopen aan z'n pak gezet, hij zei o.a.: 'Ik ben hier milder geworden in dit kamp, alle mensen zijn voor mij gelijk geworden, het zijn allen grashalmen, die buigen onder de storm, die plat liggen onder de orkaan'. Hij zei ook: 'Wanneer ik deze tijd overleef, dan zal ik er als een rijper en verdiepter mens uit tevoorschijn komen en wanneer ik sterf, dan zal ik als een rijper en verdiepter mens gestorven zijn.' Later m'n vader over z'n al bijna witgeworden kruin gestreken, die zei: 'als ik vannacht m'n oproep krijg, dan maak ik me heus niet druk,

¹⁴ Joodse Raad, de organisatie waarvoor Etty officieel werkt

dan zal ik heel rustig vertrekken.' (Men krijgt n.l. z'n oproep in de nacht, enige uren voor vertrek van het transport). Na 8 met moeder rondgewandeld, afscheid genomen van verschillende vrienden, die weg moesten, toen nog even met Liesl en Werner rondgelopen, tegen tien nog even bij Jopie gezeten, die grauw ziet van vermoeidheid. En daarna kon ik echt niet meer op m'n beentjes staan, heb mezelf voor het nachtwerk uitgeschakeld, en alles maar overgelaten. Vanochtend om 8 uur kwam Jopie voorbij en vertelde door het raam, dat m'n ouders er nog waren, dat Jaap vannacht niet was aangekomen (we verwachtten mensen uit het N.I.Z.) en dat Mechanicus *niet* op transport is. En nu is het 11 uur en ga ik naar het ziekenhuis, waar ik veel lege bedden zal vinden. Zo een dag, als gisteren, is moordend, de volgende week begint hetzelfde gedonder opnieuw.

Eind van de middag.

Zo kindertjes, daar ben ik weer, driehoog: Vanmiddag viel ik voor de afwisseling flauw in een benauwde grote barak en zo iets heeft z'n nuttige zijde, men wordt er aan herinnerd dat er grenzen zijn aan iemand's lichamelijke energie. Het werd ook wel een beetje te dol, alles bij elkaar. Behalve m'n ziekenbarakken is me nu ook de strafbarak toegewezen om in te werken. Nu de helft van onze collega's naar Amsterdam vertrokken is, is het terrein nog moeilijk te bestrijken.

Dan zei Kormann me, dat m'n ouders toch moeten rekenen met transport de volgende week, het zal steeds moeilijker worden mensen te houden (maar ja, weten doet men het nooit van te voren en dat is juist het slopende, die onzekerheid tot de laatste minuut), toen kwam ik bij moeder, die zich duizelig en ziek voelde en toen ben ik ten einde raad maar van m'n stokje gegaan. Morgen gaat het weer beter. Ik bedenk opeens, dat het in de buitenwereld "grote vakantie" wordt, hebben jullie bepaalde plannen? Ik hoor het alles wel, ja?

Maria, dank voor je brief! Hij was precies zoals een brief van jou behoorde te zijn. Als ik morgen nog schrijven mag, stuur ik nog een krabbel, anders zwijg ik voorlopig. Van de artsen weten we hier alles. Wat een vertwijfelde toestand. Hier hebben we een overvloed van artsen, die niets nuttigs kunnen uitrichten. De vader v. Jan Zeeman is er ook bij!

Dag! Sterkte! Etty

Brief uit Westerbork, *dinsdag 24 augustus 1943*

Na deze nacht heb ik één ogenblik in alle oprechtheid gemeend, dat het zonde zou zijn, wanneer men in het vervolg nog lachte. Maar later bedacht ik dat er toch ook immers mensen lachende zijn weggegaan, hoewel dit keer niet velen. En in Polen zal er misschien af en toe nog wel eens iemand lachen, hoewel van dit transport: niet

velen denk ik.

Als ik denk aan die gezichten van het groen-geüniformeerde, gewapende begeleidingspeloton, mijn God, die gezichten! Ik heb ze stuk voor stuk bekeken, verdekt opgesteld achter een venster, ik ben nog nooit van iets zo geschrokken als van deze gezichten. Ik ben in de knoei geraakt met het woord,

dat het leidmotief van het leven is: En God schiep de mens naar zijn evenbeeld. Dat woord beleefde een moeilijke ochtend met mij.

Dat woorden en beelden niet toereikend zijn voor nachten als deze, heb ik jullie al vaak genoeg verteld. Toch moet ik proberen iets voor jullie neer te schrijven. Men voelt zich steeds oren en ogen van een stuk Joodse geschiedenis, men heeft soms ook de behoefte een kleine stem te zijn.

We moeten elkaar toch op de hoogte houden van wat er in de verschillende uithoeken van deze wereld gebeurt, ieder moet zijn steentje bijdragen, zodat na de oorlog het mozaïek over de gehele wereld sluitende zal zijn. Toen ik in de vroegte, na de nacht in de ziekenbarak, nog even langs de strafbarak liep, was dat één moment van verademing.

De mensen, hoofdzakelijk mannen, stonden gepakt en gezakt binnen het prikkeldraad. Zeer velen maakten een ondernemende en zeer kerelachtige indruk. Een oude kennis – ik herkende hem niet eens onder zijn kaalgeschoren schedel, dat verandert de mensen soms helemaal – riep me lachend toe: 'Als ze me niet per se doodslaan, kom ik terug'.

Maar die baby's, die kleine doordringende kreten der baby's, die midden in de nacht uit hun kribben gehaald werden om vervoerd te worden naar een ver land ... Ik moet het gauw alles door elkaar neerschrijven, later

zal ik het niet meer kunnen, omdat ik geloven zal, dat het niet echt waar is geweest. Het is nu al als een visioen, dat steeds verder van me wegdrijft. De baby's waren wel het ergste. En dan dat lamme meisje, dat niet eens meer een etensbord wilde meenemen en dat het zo moeilijk vond om dood te gaan. Of die geschrokken jongen: hij dacht dat hij veilig was, het was zijn fout, dat hij dat dacht, want onverwacht moest hij toch mee, hij kreeg de kolder en liep weg. Z'n mede-Joden moesten een drijfjacht op hem houden. Als hij niet gevonden zou worden, dan moesten er tientallen anderen voor hem op transport. Men omsingelde hem gauw genoeg, hij werd gevonden in een tent en 'trotzdem'¹⁵ ... 'trotzdem' moesten de anderen mee op transport om een afschrikwekkend voorbeeld te stellen, zoals dat heet. Verscheidene goede vrienden sleepte hij op deze wijze met zich mee. Vijftig slachtoffers maakte hij door dat éne moment van verstandsverbijstering. Dat wil zeggen: hij maakte ze niet – onze commandant, van wie men dikwijls zegt, dat hij een gentleman is, maakte ze. Maar zal die jongen het, zelf kunnen verwerken, wanneer het volledig tot hem doordringt, waarvan hij de aanleiding is geweest? En hoe zal de massa der Joden in de trein op hem reageren? Die jongen zal het heel moeilijk hebben. Misschien zou het nog losgelopen hebben, als er die nacht

niet zo verschrikkelijk gevlogen was boven onze hoofden. De commandant moet daar ook iets van gemerkt hebben. 'Donnerwetter, fliegen die schön¹⁶!' hoorde ik midden in de nacht een man zeggen tegen de sterren. Men had nog zozeer de kinderlijke hoop dat het transport niet door zou gaan. Van hieruit hadden velen het bombardement kunnen gadeslaan, van een naburige stad, misschien was het Emden. En waarom zou er niet eens een spoorlijn geraakt kunnen worden, zodat de trein niet zou kunnen vertrekken? Zoiets is nog nooit gebeurd, maar men hoopt het bij ieder transport opnieuw met een onuitroeibare hoop ...

De avond voor die nacht, waarvan ik nu vertel, liep ik door het kamp. De mensen groeften samen tussen de barakken, onder een grijze wolkenhemel. 'Kijk, zo staan de mensen ook in groepjes na een ramp, wanneer ze op alle hoeken van de straten die ramp bespreken', zei mijn metgezel. 'Maar dat is juist het onbegrijpelijke', barstte ik los. 'Het is nu vóór de ramp!'

Wanneer er ergens een ongeluk gebeurt, dan is het een natuurlijk instinct in de mens, dat hij te hulp loopt en redt wat er te redden valt. Maar ik ga vannacht baby's aankleden en moeders kalmerend toespreken en dat noem ik dan 'helpen'. Ik zou me hier bijna om kunnen vervloeken. We weten toch,

dat we onze zieken en weerlozen gaan prijsgeven aan honger, aan hitte en kou en onbeschuttheid en verdelging en we kleden ze zelf aan en geleiden ze naar de kale beestenwagens – als ze niet kunnen lopen, dan maar op brancards. Wat gebeurt er toch allemaal, wat zijn dat voor raadselachtigheden, in wat voor een noodlottig mechanisme zitten we verstrikt? We kunnen die niet afdoen met de woorden, dat we allemaal laf zijn. En zo slecht zijn we toch ook niet. We staan hier voor diepere vragen

De middag tevoren liep ik nog een keer door mijn ziekenbarak, gaande van bed tot bed. Welke bedden zouden er morgen leeg zijn? Het bekendmaken der transportlijsten gebeurt pas op het allerlaatste ogenblik, maar sommigen weten toch al van te voren of ze moeten gaan. Een jong meisje roept me. Ze zit kaarsrecht overeind in haar bed met wijd opengesperde ogen. Het is een meisje met dunne polsen en een doorschijnend smal gezichtje. Ze is gedeeltelijk verlamd, ze was juist weer begonnen opnieuw te leren lopen tussen twee verpleegsters in, voetje voor voetje. 'Heb je het gehoord? Ik moet weg'. We kijken elkaar een poosje sprakeloos aan. Ze heeft helemaal geen gezichtje meer, ze heeft alleen nog maar ogen. Eindelijk zegt ze met een effen grauw stemmetje: 'En zo jammer hè? Dat nu alles wat je in je leven geleerd hebt voor niets is

¹⁶ 'Potdomme, wat vliegen ze mooi'. Het gaat over Engelse bombardementsvliegtuigen op weg naar Duitsland.

geweest'. En: 'wat is het toch moeilijk om dood te gaan, hè?' Plotseling wordt de onnatuurlijke starheid van haar gezichtje doorbroken van tranen en de kreet: 'Oh, dat ik nu uit Holland weg moet, dat is het ergste van alles!'

En: 'oh, dat een mens toch niet eerder heeft mogen doodgaan ... ' Later, in de nacht, zie ik haar nog, voor de laatste keer.

In het washok staat een vrouwtje, een bak met druipend wasgoed op haar arm. Ze pakt me beet. Ze ziet er een beetje verwilderd uit. Ze giet een stroom van woorden over mij heen: 'Dat kan toch niet, hoe kan dat nou, ik moet weg en krijg niet eens mijn wasgoed meer droog voor morgen. En mijn kind is ziek, het heeft koorts, kunt u er niet voor zorgen, dat ik niet weg hoef? En ik heb niet eens genoeg kleertjes voor het kind, ze hebben me pas de kleine slobbroek

gestuurd in plaats van de grote, oh, ik word er nog gek van. En één deken mag je maar meenemen, lekker koud zullen we het dan hebben, of denk je soms van niet? Ik heb hier een neef, hij is tegelijk met mij gekomen en die hoeft niet weg, want hij heeft goede papieren. Denkt u, dat dat voor mij ook zou kunnen helpen? Zegt u toch, dat ik niet weg hoef, wat denkt u, zouden ze de kinderen bij de moeder laten, ja, komt u vannacht weer terug, kunt u me dan helpen, wat denkt u, zouden die papieren van mijn neef ... '

Wanneer ik zeg: die nacht was ik in de hel, wat druk ik daarmee dan nog voor jullie uit? Ik heb het één keer midden in de nacht hardop tegen mezelf gezegd, het met een zekere nuchterheid geconstateerd: 'Zo, nu ben ik dus in de hel'. Men kan niet onderscheiden, wie er wel en wie er niet weg moeten. Haast

iedereen is op, de zieken helpen elkaar met aankleden. Er zijn er verscheidene, die geen enkel kledingstuk hebben, wier bagage is weggeraakt of nog niet aangekomen. Er lopen dames van de 'Fürsorge' rond, ze delen kleren uit, of ze passen of niet, het doet er niet toe, als je maar wat aan je lichaam hebt. Sommige oude vrouwen gaan er lachwekkend toegetakeld uitzien. Er worden flesjes melk klaargemaakt om mee te geven voor de zuigelingen, wier erbarmelijk gekrijs door alle naden van de barakken heendringt. Een jong moedertje zegt bijna verontschuldigend tegen me: 'Mijn kind huilt anders nooit, het is net of het voelt, wat er gaat gebeuren'. Ze neemt het kind, een heerlijke baby, van acht maanden, uit een primitieve wieg en lacht het toe: 'Als je nu niet zoet bent, dan mag je niet met mammie mee op reis!' Ze vertelt me over kennissen: 'Toen de groenen ons indertijd in Amsterdam kwamen halen, hebben de kinderen vreselijk gehuild. Toen zei vader: Als jullie nu niet zoet zijn, dan mogen jullie niet mee met de groene auto, dan neemt die groene meneer jullie niet mee. En dat hielp, de kinderen bedaarden'. Ze knipoogt me dapper toe, een smal zwart vrouwtje met een olijkleurig, geestig gezicht, gekleed in een lange grijze broek en groen wollen trui: 'Ik ben niet zo flink, al lach ik nog'. Het vrouwtje van het natte wasgoed is bijna op van de zenuwen. 'Kunt u mijn kind niet voor me verstoppen? Toe nou, stopt

u het weg, het heeft hoge koorts; hoe kan ik het nu meenemen?' Ze wijst op een hoopje kind met blonde krullen en een gloeiend hoog-rood gezichtje, dat te woelen ligt in een ruwhouten bedje.

De verpleegster wil de moeder een extra wollen trui aantrekken, over haar jurk heen. Ze verweert zich: 'Ik neem niets mee, wat heb ik daar aan ... m'n kind'. Ze snikt: 'Een ziek kind nemen ze je af en je krijgt het nooit terug'.

Er komt een vrouw op haar toelopen, een zware volkswrouw, met een goedmoedig stomp gezicht, ze trekt de wanhopige moeder naast zich mee op de rand van een ijzeren brits en ze spreekt haar toe op een bijna zangerige toon: 'Je bent toch ook maar net zo goed gewoon een Jood, je moet toch ook weg ... ?'

Een paar bedden verder zie ik plotseling het asgrauwe sproetengezicht van een collega. Ze hurkt bij het bed van een stervende vrouw, die vergif heeft ingenomen en die haar moeder is ...

'Alle machtig, wat hebben we hier, wat bent u van plan?' ontvalt me. Het is dat kleine aanhankelijke volkswrouwtje uit Rotterdam. Ze is nu in de negende maand. Twee zusters trachten haar aan te kleden. Ze staat met haar wanstaltige lichaam tegen het bedje van haar kind geleund. De zweetdruppels lopen haar langs het gezicht. Ze staart in een verte, waarnaar ik haar niet volgen kan en zegt met een toonloze, afgesleten stem: 'Twee maanden geleden wilde ik vrijwillig met mijn man mee naar Polen. En toen mocht ik niet, omdat ik

altijd van die zware bevallingen heb. En nu moet ik weg ... omdat er vannacht iemand is weggelopen', Het gejammer der zuigelingen zwelt aan, het vult alle hoeken en reten der spookachtig verlichte barak, het is haast niet uit te houden. Er komt een naam bij mij boven: Herodes¹⁷.

Op de brancard, op weg naar de trein, beginnen de barenswaai en toen mocht men die vrouw naar het ziekenhuis, in plaats van naar de goederentrein dragen, hetgeen deze nacht wel tot de bijzonder menselijke daden gerekend mag worden.

Ik kom langs het bed van het verlamde meisje. Ze is al gedeeltelijk, met behulp van anderen, aangekleed. Ik zag nooit zulke grote ogen in zulk een klein gezichtje. 'Ik kan het niet verwerken', fluistert ze me toe. Op een paar passen afstand staat mijn kleine gebochelde Russin, ik vertelde jullie al eerder over haar. Ze staat daar als ingesponnen in een web van droefheid. Het lamme meisje is een vriendin van haar. Later klaagde ze tegen me: 'Ze had niet eens een bord, ik heb haar mijn bord willen meegeven, maar ze wilde het niet hebben, ze zei: ik ga toch in tien dagen dood en dan hebben die akelige Duitsers mijn bord maar'. Ze staat voor me, een groenzijden kimono om haar kleine, mismaakte gestalte. Ze heeft heel wijze,

zuivere kinderogen. Ze kijkt me eerst lange tijd zwijgend en onderzoekend aan: 'Ik zou wel, o, ik zou wel in mijn tranen willen wegzwemmen'. En: 'ik heb zo'n verschrikkelijk heimwee naar mijn goede moeder'. [Deze goede moeder is enige maanden geleden hier aan kanker gestorven, in het washok bij de W.C. Daar was ze tenminste een ogenblik alleen om te kunnen sterven]. Ze vraagt me met haar eigenaardig accent op de toon van een kind, dat om vergeving vraagt: 'De lieve God zal mijn twijfel toch wel kunnen begrijpen, in een wereld als deze?' Dan wendt ze zich van me af, in een bijna liefelijk gebaar van oneindige droefenis en de hele nacht door zie ik een mismaakte, groenzijden gestalte zich bewegen tussen de bedden, kleine handreikingen verrichtende voor de vertrekkenden. Zelf hoeft ze nog niet weg, tenminste dit keer nog niet ...

Ik zit tomaten uit te persen, om sap voor de baby's mee te geven in flessen. Naast me zit een jonge vrouw. Ze ziet er ondernemend, reisvaardig uit, en zeer verzorgd. Het klinkt haast als een kreet van bevrijding, wanneer ze met een wijd armgebaar uitroept: 'Ik ga de grote reis aanvaarden, misschien vind ik m'n man'. Een vrouw tegenover haar valt haar bitter in de rede: 'Ik moet ook weg, maar aanvaarden doe ik het niet'. Ik neem de jonge vrouw

¹⁷ Herodes was namens de Romeinen de heerser in de oude Joodse staat Palestina. Toen hij hoorde dat de Verlosser (Jezus) geboren zou zijn in Bethlehem, liet hij volgens de Bijbel alle pasgeborenen in deze plaats vermoorden.

naast me eens op. Ze is nog maar enige dagen hier, waarheen ze kwam uit de strafbarak. Er gaat iets bezadigds en onafhankelijks van haar uit, ze heeft een uitdagend trekje om de kleine mond. Ze is, in het begin van de nacht al, kant en klaar voor de aftocht, gekleed in lange broek, wollen trui en wollen vest. Naast haar op de grond staat een zware rugzak met dekenrol. Ze probeert een paar boterhammen door de keel te krijgen. Ze zijn beschimmeld. 'Ik zal wel eens vaker beschimmeld brood eten!' lacht ze. 'In de gevangenis heb ik dagen lang niets gegeten'. Een klein stukje van haar geschiedenis in haar eigen woorden: 'Ze hebben me in de gevangenis gegooid, terwijl ik hoog in de maanden was. Wat hebben ze me daar met hoon en minachting behandeld. Ik had het ongeluk om te zeggen, dat ik niet kon staan en toen hebben ze me urenlang laten staan, maar ik heb het zonder een kik volgehouden'. Ze kijkt uitdagend: 'Mijn man was ook daar in de gevangenis. Oh, wat hebben ze die mishandeld, maar wat was hij flink! Verleden maand is hij doorgestuurd. Ik lag toen net in de derde dag van de kraam en kon niet mee. Maar wat heeft hij zich flink gehouden!' Ze straalt haast. 'Misschien zal ik mijn man vinden'. Ze lacht uitdagend: 'Al vervuilen en versmeren we, wij komen er doorheen!' Ze kijkt naar de huilende baby's om ons heen: 'Ik zal goed werk doen in de trein, ik heb nog moedermelk'.

'Wat, u ook?' roep ik opeens ontzet.

Tussen de omgewoelde bedden der onrustige en klagende zuigelingen komt een hoge vrouwengestalte aangezwenkt, de handen grijpen in de lucht om een houvast. Ze is gekleed in een lange, zwarte ouderwetse japon.

Ze heeft een aristocratisch voorhoofd en spierwit, golvend, hoog-opgemaakt kapsel. Haar man is enige weken geleden hier gestorven. Ze is ver over de tachtig, maar ziet eruit alsof ze nog geen zestig is. Ik bewonderde haar altijd om de vorstelijke wijze, waarop ze op haar armoedige brits lag. Haar antwoord komt in een schorre kreet: 'Ja, ik mocht niet bij mijn man in het graf liggen'. 'Ach, daar heb je haar ook!' Het is het pittige ghettovrouwtje, dat altijd zo hongerig in haar bed lag, omdat ze nooit pakjes kreeg. Zeven kinderen had ze hier. Verschrikkelijk kordaat en bezig dribbelt ze rond op korte benen. 'Ja, wat denkt u wel, ik heb zeven kinderen en die moeten toch zeker een flinke moeder met zich mee hebben!' Ze propt een jute zak vol met goed met rappe gebaren.

'Ik laat hier niks achter, mijn man is een jaar geleden doorgestuurd en mijn twee oudste jongens zijn ook al weg'.

Zestraalt: 'M'n kinderebennetochzulke schattevoorme!' Ze dribbelt, zepakt, zedoet, ze heeft voor iedereen in het voorbijgaan een bemoedigend woord. Een klein, lelijk ghettovrouwtje, met zwarte vettige haren, een zwaar onderlichaam en korte benen. Ze heeft een armoedige jurk aan met halve mouwen, ik denk, dat zedaarheenogachter de wastobbe in de Jodenbreestraat gestaan

heeft. Nutrekt ze in dezelfde jurk naar Polen, drie dagen reizen, met zeven kinderen. 'Ja, wat denk tu wel, ik ga met zeven kinderen en die moet toch zeker een flink moeder met zich mee hebben!'

Aan dat jonge vrouwtje daar kan men nog zien, dat ze eens een luxevrouwtje was en heel mooi. Ze is nog maar kort in het kamp. Ze was ondergedoken terwille van haar baby. Nu is ze hier door verraad, zoals vele ondergedokenen. Haar man is in de strafbarak. Haar aanblik is jammerlijk. Door het geblondeerde haar breekt hier en daar de oorspronkelijk zwarte kleur met groenachtige glans door. Ze heeft verschillende stellen ondergoed en kleren over elkaar aangetrokken. Men kan toch niet alles dragen, vooral niet als men ook nog een klein kindje bij zich heeft, Nu ziet ze er misvormd en ridicuul uit. Haar gezicht ziet vlekkerig. Ze kijkt iedereen met omfloerste, vragende ogen aan, als een volkomen weerloos en overgeleverd jong dier. Hoe zal deze vrouw, die nu al helemaal ontredderdis, eruit zien, als ze na drie dagen uitgeladen wordt uit de overvolle goederenwagen, waar mannen, vrouwen, kinderen, zuigelingen ingeperst worden, samen met de bagage, met als enig meubilair een ton in het midden? Men zal waarschijnlijk weer in doorgangskampen komen, van waaruit men verder verladen zal worden. Wij worden doodgejaagd dwars door Europa heen ...

Ik zwerf nog wat verloren door andere barakken. Ik ga door taferelen, die

voor mijn ogen opstaan in vele kleine kristalheldere details en die tegelijkertijd zijn als vervagende, eeuwenoude visioenen. Ik zie een doodzieke oude man wegdragen, sjeimes¹⁸ zeggende over zichzelf ...

Het is langzamerhand zes uur in de ochtend geworden.

De trein zal om elf uur vertrekken, men begint met het inladen van mensen en rugzakken. De wegen naar de trein zijn door mannen van de Ordedienst afgezet. Allen, die niets met het transport te maken hebben, moeten van het terrein verdwijnen en in de barakken blijven. Ik glip een barak binnen, die vlak tegenover de trein ligt. 'Het is hier altijd een riant uitzicht op de binnenkomende en uitgaande transporten geweest', hoor ik een cynische stem zeggen. Al sinds gisteren deelt die trein ons kamp in twee helften: een troosteloze reeks vervelozе, lege goederenwagens vooraan, een personenwagen voor het begeleidingspeloton achteraan. In sommige wagens liggen papieren matrassen op de grond. Die zijn voor de zieken. Er komt steeds meer beweging op de asfaltweg langs de trein.

Mannen van de 'Fliegende Kolonne' in bruine overalls rijden bagage aan op kruiwagens. Onder hen ontdek ik onder anderen enige hofnarren van de commandant: een komiek en een

schlagercomponist. Hij stond indertijd onherroepelijk op transport, maar zong zich nog enige avonden van tevoren de longen uit het lijf voor een opgetogen publiek, waaronder zich de commandant met gevolg bevond. Hij zong: 'Ich kann es nicht verstehen dasz die Rosen blühen'¹⁹ en meer van dergelijke 'zeitgemässe'²⁰ liederen. De commandant, die veel verstand van kunst heeft, vond het prachtig. Hij werd 'gesperrt'²¹. Hij kreeg zelfs een eigen huis toegewezen en daar woont hij nu achter roodgeruite gordijntjes met zijn blonde, geverfde vrouw, die overdag in de kokendhete waterrij achter de mangel staat. Hij zelf gaat daar in een bruingele overall achter een lange kruiwagen, waarop hij de bagage van zijn mede-Joden moet aandragen. Hij ziet er uit als de wandelende dood. Daar gaat nog een hofnar: de lievelingspianist van de commandant. Van hem gaat de legende, dat hij zo geweldig is, dat hij zelfs de Negende van Beethoven als jazzmuziek spelen kan en dat wil toch wel iets zeggen ...

Daar zwermen plotseling vele groengeüniformeerde kerels uit over het asfalt. Ik begrijp niet, waar ze zo plotseling vandaan komen. Ransels en geweren op de rug. Ik neem de gestalten en gezichten op, ik probeer ze onbevooroordeeld te bekijken.

Ik zie een vader, die voor het vertrek zijn vrouw en kind zegent en die zich laat zegenen door een oude rabbijn, met een sneeuwwitte baard en een vurig profetenprofiel. Ik zie ... ach, ik kan het immers toch niet beschrijven ...

Bij vorige transporten waren er dikwijls nog onbedorven, goedmoedige typen bij, met die verbaasde ogen, die een pijpje liepen te roken door het kamp en een onverstaanbaar dialect spraken en met wie men er niet tegen op zou zien de reis te aanvaarden. Dit keer slaat er een grote schrik dwars door me heen. Botte, honende koppen, die men tevergeefs afzoekt om er nog een restje van menselijkheid op te ontdekken. Aan welke fronten zijn deze lieden grootgebracht? In welke strafkampen zijn ze geoefend? Maar het is nu immers ook een straf transport! Enkele jonge vrouwtjes zitten al in de goederenwagen. Ze houden hun zuigelingen op schoot, hun benen bungelen naar buiten, ze willen nog zo lang mogelijk van de frisse lucht genieten.

Zieken worden voorbijgedragen op brancards. Het is een straftransport. Ik moet haast lachen, de wanverhouding tussen bewakers en bewaakten is te ridicuul. M'n metgezel naast me achter het venster huivert even. Maanden geleden is hij hier uit Amersfoort in stukken en brokken binnengedragen.

¹⁹ 'Ik kan niet begrijpen dat de rozen bloeien'

²⁰ Aktuele/'toepasselijke'

²¹ Vrijgesteld van transport

'Ja, zo zijn die kerels', zegt hij. 'Zo zien ze er uit'. Een paar jonge kinderen staan met hun neuzen tegen de ruiten gedrukt. Ik volg hun ernstige conversatie: 'Waarom dragen zulke vuile, gemene kerels groen, waarom dragen ze geen zwart? Zwart is toch ook slecht?' 'Kijk, daar heb je de zieke!' Een pluk grijs haar boven een dooreengewoelde deken op een brancard. 'Kijk eens, weer een zieke ... ' En wijzende op de groenen: 'Kijk eens, nou beginnen ze te lachen'. 'Kijk eens, daar is er al één dronken!' Steeds meer mensen vullen

de lege ruimten der goederenwagens. Daar komt een eenzame, lange figuur aangewandeld over het asfalt, een aktetas onder de arm. Het is de chef der zogenaamde 'Antragsstelle'. Tot op het laatste ogenblik tracht hij mensen los te krijgen uit de handen van de commandant. De koehandel duurt voort tot aan het vertrek van de trein. Uit de trein weet men dikwijls nog mensen te bevrijden. De man met de aktetas heeft het voorhoofd van een jonge kamergeleerde en vermoeide, zeer vermoeide schouders. Een oud, gebogen

vrouwtje, met een zwart ouderwets hoedje op grijze piekharen verspert hem de weg, ze gesticuleert en zwaait met vele papieren onder zijn neus. Hij hoort haar een poosje aan, schudt afwijzend het hoofd en wendt zich vervolgens af, de schouders nog iets dieper gebogen dan anders. Men zal dit keer niet veel mensen op het laatste nippertje uit de trein kunnen halen. De commandant is boos. Een jonge Jood heeft het gewaagd weg te lopen. Een ernstige weglooppoging kan men het niet eens noemen – hij ontsnapte in een moment van verwarring uit het ziekenhuis – een luster jasje over zijn blauwe pyjama, hij verborg zich op een kinderlijk onhandige wijze in een tent, waar hij al gauw gevonden werd na een drijfjacht door heel het kamp.

Maar als Jood heb je niet weg te lopen en ook niet in verwarring te geraken. Het oordeel van de commandant is onverbiddelijk. Tientallen anderen moeten als represaille onverwacht mee op transport, daaronder verschillende, die meenden hier vast voorankerteligen. Dit systeem werkt nu eenmaal met collectieve straffen. Die vele vliegmachines boven onze hoofden zullen ook niet veel goeds bijgedragen hebben tot de stemming van de commandant, maar daarover spreekt hij zich niet zo openlijk uit. De goederenwagens zijn nu al wel wat je vol zou kunnen noemen. Dat dacht je maar. Allemachtig, moeten die er ook nog allemaal bij in? Er verschijnt een nieuwe grote groep mensen. De kinderen staan, nog steeds met hun neuzen tegen de ruiten

geplakt, ze leven alles precies mee ... 'Kijk eens, daar komen alweer mensen naar buiten, ze vinden het zeker te warm in de trein'. Plotseling roept een der kinderen: 'De commandant!' Hij verschijnt aan het begin van de asfaltweg, zoals de beroemde ster, die pas opkomt in de grote finale van een revue. Om deze commandant weeft men al bijna legendes. Hij heeft zoveel charme en hij meent het zo goed met de Joden. Voor een commandant van een Jodenkamp houdt hij er eigenaardige opvattingen op na. Hij vond onlangs, dat we afwisseling van voeding nodig hadden en prompt daarop kregen we capucijners, één keer, in plaats van spitskool. Ook is hij zagezegd de vader van ons kunstleven hier en een trouwe bezoeker van de cabaretavonden. Hij kwam eens drie keer achter elkaar op dezelfde voorstelling en lachte iedere keer weer even hard om dezelfde oudbakken mopjes. Onder zijn auspiciën is een mannenkoor opgericht, dat op zijn bevel zong 'Beimir bist dus schön'. Het klonk zeer meeslepend op deze heil, dat moet gezegd worden. Hij nodigt af en toe artiesten bij zich thuis en praat en drinkt met hen de hele nacht door. Laatst heeft hij een actrice in de nacht naar huis begeleid. Bij het afscheid gaf hij haar een hand, stel u voor, een hand! Men zegtook, dat hij een speciale liefhebber van kinderen is. De kinderen moeten het goed hebben. In het ziekenhuis krijgen ze iedere dag een tomaat. Toch sterven er hier vele kinderen. Waaraan dat ligt, heeft tot nu toe geen enkele geleerde kunnen doorgronden. Zo zou ik nog vele verhaaltjes kunnen vertellen over 'onze'

commandant. Misschien voelt hij zich wel een goedertieren vorst over vele deemoedige onderdanen, God weet, hoe hij zich voelt.

Een stem achter me zegt: 'We hadden vroeger een commandant, die trapte de mensen naar Polen, deze lacht ze naar Polen'.

Hij loopt langs de trein, in een militaire pas, een nog betrekkelijk jonge man, die een voorspoedige carrière gemaakt heeft, zo zou men het tenminste kunnen noemen. Hij is heer en meester over leven en dood van Hollandse en Duitse Joden op de Drentse hei. Een jaar geleden zal hij nog niet geweten hebben, dat er zo'n hei bestond. Ik wist dat trouwens ook niet. Hij stuurt vanochtend vijftig Joden meer mee op transport, omdat een jongen in een blauwe pyjama zich verstopte in een tent. Hij loopt langs de trein, zijn grijze, keurig geborstelde haren komen van achteren onder zijn platte, lichtgroene pet te voorschijn. Met dat grijze haar, dat zo romantisch afsteekt tegen een nog betrekkelijk jong gezicht, dwepen vele onnozele bakvissen hier, al durven ze daar niet zo openlijk voor uit te komen. Zijn gezicht is op deze boze ochtend bijna ijzerkleurig. Het is een gezicht, dat ik nog lang niet ontcijferen kan. Het komt me soms voor te zijn als een smal litteken, waarin verbeterheid, vreugdeloosheid en onoprechtheid met elkaar vergroeid zijn. En dan heeft hij

iets in zijn type, dat het midden houdt tussen een verzorgde kappersbediende en de stamgast van een artiestenkroeg. Maar de verbeterheid en de geforceerde stramheid overwegen. In militaire pas loopt hij langs de goederen wagons, die uitpuilen van de mensen. Hij inspecteert zijn troepen: zieken, zuigelingen, jonge moeders en kaalgeschoren mannen. Er worden nog enige zieken aangedragen op brancards, hij maakt een ongeduldig gebaar, het gaat niet vlug genoeg. Achter hem loopt zijn Joodse secretaris, elegant gekleed, in een beige rijbroek en een bruin sportjasje. Hij heeft het correcte, sportieve, doch nietszeggende uiterlijk van een Engelse whiskydrinker. Er komt plotseling een mooie, bruine jachthond aangesprongen, waar vandaan mag de hemel weten. De beige secretaris stoeit met hem met gracieuze gebaren, het is net een plaatje uit een Engels society-blad. Het groene peloton staat te 'glotzen' uit botte ogen. Misschien denken ze wel – hoewel, denken is een groot woord – dat de Joden hier er heel anders uitzien, dan ze in hun opvoedkundige blaadjes worden afgebeeld. Enkele Joodse kopstukken uit het kampeven lopen langs de trein. 'Die proberen zich ook 'wichtig'²² te maken', mompelt iemand achter me. 'Transportboulevard', zeg ik hardop. 'Zal men de buitenwereld ooit kunnen beschrijven, wat er zich hier allemaal heeft afgespeeld?' vraag ik

²² Belangrijk, gewichtig

mijn metgezel. De buitenwereld denkt misschien aan ons als een grauwe, gelijkvormige, lijdende massa van Joden, ze weet niets van de kloven en afgronden en de schakeringen die er zijn tussen de enkelingen en de groepen, zij zal dat misschien niet eens kunnen begrijpen.

Bij de commandant heeft zich nu de 'Oberdienstleiter' van het kamp gevoegd. De commandant lijkt plotseling smal en nietig. De 'Oberdienstleiter' is een Duitse Jood met een machtige gestalte. Zwarte kaplaarzen, zwarte pet, zwart soldatenwambuis met gele ster. Hij heeft wrede lippen en een heersersnek. Een paar jaar geleden was hij nog graver in de buitendienst. Rond zijn snelle opkomst speelt zich een belangwekkend stuk geschiedenis af van de mentaliteit van deze tijd, men zou daar later iets meer over moeten vertellen. De lichtgroene, stramme commandant, de beige onbewogen secretaris, de zwarte geweldenaarsgestalte van de 'Oberdienstleiter' paraderen langs de trein. Men maakt ruimte om hen heen, maar aller ogen gaan in hun richting.

Mijn hemel, gaan die deuren werkelijk allemaal dicht? Ja, dat gaan ze. De deuren worden gesloten over de opeengeperste, achteruitgedrongen mensenmassa's in de goederenwagens. Door de smalle openingen aan de bovenkant ziet men hoofden en handen, die later wuiven, wanneer de trein vertrekt. De commandant rijdt nog een

keer op een fiets de hele trein langs. Dan maakt hij een kort gebaar met de hand, als een vorst uit een operette. Een klein ordonnansje komt aangevlogen om hem eerbiedig de fiets af te nemen. De fluit slaakt een doordringende kreet, een trein met duizend twintig Joden verlaat Holland.

De eis was dit keer niet eens groot: duizend Joden maar, die twintig zijn reserve voor onderweg, want het is toch altijd mogelijk, dat er een paar sterven of doodgedrukt worden en zeker wel dit keer, nu er zoveel zieken meegaan zonder een enkele verpleegster ...

De helpers aan de trein ebben langzamerhand af, ze gaan hun slaapsteden opzoeken. Men ziet vele uitgeputte, bleke en lijdende gezichten. Er is weer een stuk van ons kamp geamputeerd. De volgende week gaat een volgend stuk eraf. Dit beleven we hier nu langer dan een jaar, week aan week. We zijn hier met enige duizenden achtergebleven. Reeds honderdduizend van onze rasgenoten uit Holland zwoegen onder een onbekende hemel of liggen te rotten in een onbekende aarde. Wij weten niets van hun lot. Misschien zullen we het binnenkort weten, ieder op zijn tijd, het is toch immers ook ons toekomstig lot, daar twijfel ik geen ogenblik aan. Maar nu moet ik nog een uurtje gaan slapen. Ik ben een beetje moe en duizelig. En daarna moet ik naar de wasserij om een washandje op

te sporen; dat zoekgeraakt is. Eerst ga ik
toch maar wat slapen. Voor de rest ben
ik vast van plan na enige omzwervingen
bij jullie terug te keren. Voor dit keer
weer gegroet, dierbare mensen.

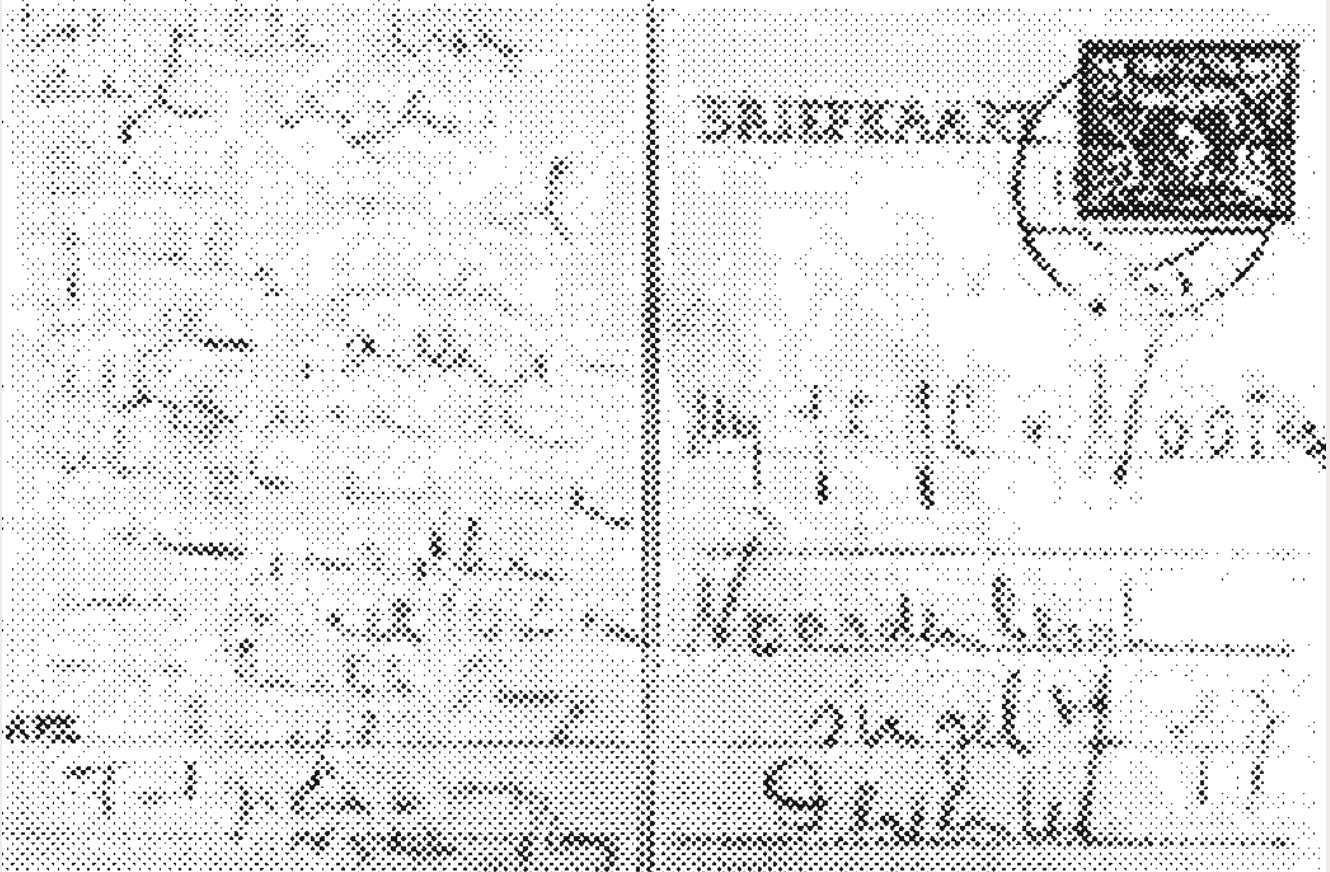
Etty.

Briefkaart, uit de trein gegooid,

(door een passant gevonden nabij Glimmen en op de post gedaan)

dinsdag 7 september 1943

Aan Christine van Nooten.

Christien, ik sla de Bijbel op op een willekeurige plaats en vind dit: de Heere is mijn hoog vertrek. Ik zit middenin een volle goederenwagen op m'n rugzak. Vader, moeder en Mischa zitten enige wagens verder. Het vertrek kwam toch nog vrij onverwachts. Plotseling bevel voor ons speciaal uit den Haag. We hebben zingende dit kamp verlaten, vader en moeder zeer flink en rustig, Mischa eveneens. We zullen drie dagen reizen. Dank voor al jullie goede zorgen. Achtergebleven vrienden schrijven nog naar A'dam, misschien hoor je iets? Ook van mijn laatste lange brief? Tot ziens v. ons vieren.